



T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

HZ. ÖMER'İN FARKLI İCRAATLARI

Yüksek Lisans Tezi

Rabia YILDIZ TAŞOVA

Çorum 2019

HZ. ÖMER'İN FARKLI İCRAATLARI

Rabia YILDIZ TAŞOVA

**Sosyal Bilimleri Enstitüsü
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

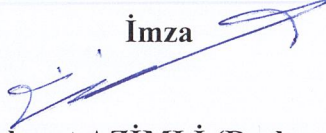
**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ**

ÇORUM-2019

KABUL VE ONAY

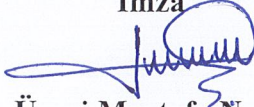
Rabia YILDIZ TAŞOVA tarafından hazırlanan *Hız Ömer'in Farklı İcraatları* başlıklı bu çalışma 05/04/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak yüksek lisans sanatta yeterlilik tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza



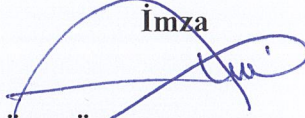
Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ (Başkan/Danışman)

İmza



Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Necati BARIŞ

İmza



Dr. Öğr. Üyesi Nadir KARAKUŞ

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

İmza



Prof. Dr. Mehmet EVKURAN

Enstitü Müdürü

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı beyan ederim. (05/04/2019)


İmzası

Rabia YILDIZ TAŞOVA

ÖZET

YILDIZ TAŞOVA, Rabia, *Hz. Ömer'in Farklı İcraatları*, Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2019.

“Hz. Ömer'in Farklı İcraatları” konulu tez çalışmasında Hz. Ömer'in halifeliği döneminde gerçekleştirdiği faaliyetler ilk kaynaklar ışığında ele alınmıştır. Kronolojik sıralama dikkate alınarak hazırlanan bu çalışmada İslam tarihi açısından o zamana kadar farklı ve ilk olan uygulamaların aktarılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda dört bölümden oluşan çalışmamızın ilk bölümünde, Hz. Ömer'in Cahiliye'den halifeliğine kadarki farklı tavırları hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, Hz. Ömer'in halifeliğinde yapmış olduğu idari uygulamalar ele alınmış olup; şehirlerin kurulması, kuvvetler ayrılığı ilkesi doğrultusunda çeşitli alanlara tayin edilen görevliler ve bu görevlilerin uygulama alanları, birbiri ile bağlantısı incelenmiştir. Daha sonraki bölümde ekonomik uygulamaları olan; divan teşkilatı ve beytülmal gelirlerinin nasıl sınıflandığı ve son bölümde diğer uygulamalar başlığı altında dönemin ilkleri diyebileceğimiz çalışmaları hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Genişleyen İslam topraklarında farklı kültürden insanlar ile Müslümanlar arasındaki sorunlara dair Hz. Ömer'in nasıl çözümler getirdiği ve bu çözümler ile Hz. Peygamber'in uygulamaları arasındaki benzerlikleri veya farklılıkları tespit edilmiştir. Ayrıca kaynaklarda bir konuyla ilgili farklı bilgiler varsa onlara da yer verilerek birbiriyle kıyaslamaları yapılmıştır. Böylelikle net bir bilgiye ulaşmak hedeflenmiştir.

Anahtar Kavramlar: Hz. Ömer, Halife, Divan, Ordu, Gayr-ı Müslim

ABSTRACT

YILDIZ TAŞOVA, Rabia, *The Different Actions of Hz. Ömer*, Master Thesis, Çorum, 2019.

In this thesis work, the work of Omer in his caliphate is reviewed with the light of the primary sources. It is aimed by this thesis work prepared by paying regards to the chronological order of the events, to cite the approaches of Omer which consisted of different approaches and the first-of-its-kind approaches in the history of Islam. In this way, our work is divided into four sections. The first section mentions the different attitudes of Omer starting from the pre-Islamic age of ignorance to his caliphate years. In the second section, Omer's administration is reviewed. Establishment of cities, appointment of officers to different areas in the name of the separation of the powers and the connections of these officers are also reviewed in this section. In the next section, his practices regarding the economy, specifically the council establishment and the classification of the incomes of "Beytü'l Mal" (the treasury of the Islamic state), is reviewed. The fourth and the last section mentions his practices which can be considered first of its kind under the other practices subject.

In the expanding lands of Islam, the problems between the people from different countries and the Muslims and the solutions Omer brought to the table and the similarities and the differences between his solutions and the prophet Hz. Mohammed's solutions is stated. Furthermore, if there is different information on different sources, the differences are also mentioned and compared to each other in order to reach a transparent conclusion.

Key Words: Omer, Caliph, Council, The Army, Non-Muslim

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER	iii
SİMGELER VE KISALTMALAR	vi
ÖN SÖZ	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM HALİFELİK ÖNCESİ

1.1. CAHİLİYE DÖNEMİ	3
1.2. LAKAPLARI	4
1.2.1. Faruk	4
1.2.2. Solak	5
1.2.3. Ebu Hafs	5
1.3. MÜSLÜMAN OLMASI	6
1.4. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ.....	9
1.4.1. Medine'ye Hicreti.....	10
1.4.2. Hudeybiye.....	11
1.4.3. Muvafakat-ı Ömer	11
1.4.3.1. Muvafakata Uygun Düşenler	12
1.4.3.1.1. İçki Yasağı	12
1.4.3.1.2. Münafıkların Cenaze Namazının Kılınma Yasağı	13
1.4.3.1.3. Perde Ayeti.....	13
1.4.3.1.4. İfk	14
1.4.3.1.5. Oruç Tutma Vakti	14
1.4.3.2. Muvafakata Uygun Düşmeyenler.....	15
1.4.3.2.1. Bedir Esirleri	15
1.4.3.2.2. Makam-ı İbrahim	16
1.4.3.2.3. Tahrim	17

1.5. HZ. EBU BEKİR DÖNEMİ.....	18
1.6. HALİFE OLMASI.....	20
1.7. HZ. ÖMER'İN VEFATI	23

İKİNCİ BÖLÜM İDARİ UYGULAMALAR

2.1. ŞEHİRLERİN KURULUŞU	27
2.1.1. Basra	27
2.1.2. Kufe	28
2.1.3. Fustat	30
2.2. VALİ TAYİNİ	30
2.3. KADILIK.....	33
2.4. BEYTÜLMAL GÖREVLİLERİ	35
2.5. ŞURTA (Polis).....	36
2.6. HİSBE (Zabıta)	37
2.7. HAPİSHANELER	38
2.8. DÂRÜ'L-İMÂRE.....	39
2.9. BERİD (Posta).....	40
2.10. TAKVİM.....	41
2.11. DÜZENLİ ORDU	42
2.12. SÜRGÜNLER	44
2.12.1. Hayber ve Fedek Yahudileri.....	44
2.12.2. Necran Hristiyanları	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM EKONOMİK UYGULAMALAR

3.1. DİVAN	49
3.2. BEYTÜLMAL GELİRLERİ	53
3.2.1. FEY.....	53
3.2.1.1. Cizye.....	58
3.2.1.2. Haraç	62
3.2.1.3. Uşûr (Ticari Mallar Vergisi veya Gümrük Vergisi).....	63

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM DİĞER UYGULAMALAR

4.1. MÜELLEFE-İ KULÛB	66
4.2. TERAVİH NAMAZI	66
4.3. MESCİD-İ HARAM'IN GENİŞLETİLMESİ	67
4.4. MESCİD-İ NEBEVİ'İN GENİŞLETİLMESİ	68
4.5. SULAMA KANALLARI	69
4.6. İÇKİ CEZASI	70
4.7. KÖLE YASAĞI	71
4.8. PARA	72
4.9. MÜTEFERRİK UYGULAMALAR	72
4.9.1. Remel.....	72
4.9.2. Üç Talak	73
4.9.3. Hacerü'l Esved	73
4.9.4. Mut'a Nikahı.....	74
4.9.5. Temettu Haccı.....	75
SONUÇ	76
KAYNAKÇA	78
EKLER	83
EK-1. Resimler	83
EK-2. Harita	88

SİMGELER VE KISALTMALAR

Kısaltmalar

b.	:Bin
bk.	:Bak
bt.	:Binti
c.	:Cilt
çev.	:Çeviren
Ed.	:Editör
Hz.	:Hazreti
ra.	:Radıyallahu Anh
sav.	:Sallallahu Aleyhi ve Sellem
sy.	:Sayı
t.y.	:Tarih Yok
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı
v.	:Vefat
vd.	:Ve Diğerleri
y.e.y.	:Yayın Evi Yok
y.y.	:Yayın Yeri Yok

ÖN SÖZ

Tezimizin konusu, Hz. Ömer'in hicretin 13. senesinden 23. senesine kadar yapmış olduğu halifelik görevinde İslam tarihine damga vuran farklı uygulamalarını kapsamaktadır. Bunlar nesillerce tartışılmış, yeri geldiğinde yeni çıkan sorunlara örnek teşkil eden icraatlar olmuştur.

Hz. Ömer'i anlatan, onun kişiliğini ele alan kaynaklara baktığımızda; genelde Hz. Ömer'in insanlara karşı sert, dediğim dedik tarzda bir profili çizilmektedir. Hz. Ömer'in bu özelliklerini yok saymamakla birlikte, merhametli oluşunu, istişareye önem verişini, kuralları uygulamayı iyi bilen, İslam devlet otoritesini insanlar arasında tam anlamıyla sağlayan ve kurumsallaştıran bir devlet adamı kişiliğini de göz ardı etmemek gerekir. Hz. Ömer hakkında Hz. Aişe'nin şu sözleri buna en güzel örnektir: "Allah'a yemin ederim ki Ömer, yüksek meziyetlerinde benzeri olmayan büyük bir maharet sahibiydi. İşleri en iyi beceren ve bu işler için her zaman hazırlıklı olan bir kimseydi."

Biz burada Hz. Ömer'in, cahiliyeden halife olmasına kadarki dönemine kısaca değinip daha sonra asıl konumuz olan Halifelik döneminde (H.13-23) yapmış olduğu icraatları ekonomik, idari ve diğer uygulamalar şeklinde ele alarak konunun daha iyi anlaşılmasını amaçlamaktayız.

Araştırmanın her aşamasında yardımcı olan değerli hocam Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ'ye teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

Bu çalışmayı hazırlarken izlemiş olduğumuz metot, öncelikle başta İslam Tarihinin ilk kaynaklarını referans alarak bunların taranması şeklinde olmuştur. Tezimizin iskeletini oluşturan bu kaynakların incelenmesi ilk döneme en yakın olan müelliften başlayarak gerçekleşmiştir.

Bu bağlamda çalışmamızın hazırlanmasına kaynaklık eden öncelikli eserlerden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz; Zühri (ö. 124/742); *el-Megazi*, İbn İshak (ö. 151/768); *Kitabü's-Siyer ve'l-Meğazi*, Ebu Yusuf (ö. 182/798); *Kitabu'l Haraç*, Yahyâ b. Âdem (ö. 202/817); *Kitabü'l-Harac*, Vakıdî (ö. 207/823); *Kitabü'l-Megazi*, İbn-i Hişam (ö. 218/833); *Siret-i İbn-i Hişam*, Ezraki (ö. 250/864); *Ahbâru Mekke*, Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/838); *Kitabü'l-Emval*, İbn Sa'd (ö. 230/845); *Kitabü't-Tabakati'l-Kebir*, Halife b. Hayyat (ö. 240/854-55); *Tarihu Halife b. Hayyat*, İbn Kuteybe (ö. 276/889); *el-İmame ve's-Siyase*, Belazuri (ö. 279/892-93); *Fütuhu'l-Büldan*, *Ensabü'l-Eşraf*, Taberi (ö. 310/923); *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, İbn Rüsteh (ö. 310/922-337/948 arasında); *el-A'laku'n-Nefise*, İbn Hibbân (ö. 354/965); *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*, İbnü'l-Esir (ö. 630/1233); *el-Kamil fi't-Tarih*, İbn Kesir (ö. 774/1373); *El-Bidaye ve'n-Nihaye*.

Bunun yanında çalışmamızda olay örgüsüne ve kronolojiye dikkat ederek çağdaş eserlere de müracaat edilmiştir. Bu eserlerden istifade edilirken bilgilerden yorum ve değerlendirme konusunda faydalanılmıştır. Yararlandığımız eserlerin birkaçına yer vermekle birlikte araştırmanın kaynakça kısmında bu eser ve yazarlara daha detaylı değinilmiştir.

Çalışmamıza kaynaklık eden çağdaş kaynaklardan birkaçı; Muhammed Hamidullah; *İslam Peygamberi*, M. Asım Köksal; *İslam Tarihi Mekke/Medine Devri*, Hasan İbrahim Hasan; *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, Hüseyin Algül; *İslam Tarihi*, Hakkı Dursun Yıldız; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Şibli; *Büyük İslam Tarihi*, Muhammed b. Salih ed-Dimeşki; *Peygamber Külliyyatı*, Şibli; *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, Adem Apak; *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, Mustafa Fayda; *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, Ünal Kılıç; *Hz. Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi* şeklindedir.

Ayrıca araştırmamıza yön ve Şekil veren kaynaklar arasında İSAM Kütüphanesi'nin makaleler veri tabanı, YÖK Ulusal Tez Merkezi ve İslam Ansiklopedisi maddeleri çalışmamız açısından önemli bir yere sahiptir. Bu makaleler ve tezler; yorum, değerlendirme, temel bilgiyi tahlil etme açısından bizim için önemlidir.



BİRİNCİ BÖLÜM

HALİFELİK ÖNCESİ

1.1. CAHİLİYE DÖNEMİ

Asıl adı Ömer b. el-Hattab b. Nüfeyl b. Abduluzza b. Riyâh b. Abdullah b. Kurt b. Rezâh b. Adıyy¹ olan Hz. Ömer, Kureyş kabilesinin bir kolu ve Kabe'nin sefaret² görevine bakan Adî b. Ka'b oğullarına mensuptur.³

Hz. Ömer'in Fil hadisesinin on üç yıl sonrasında veya Ficar savaşından dört yıl önce doğduğu bildirilmektedir.⁴ Onun hakkında kaynaklarda Cahiliye döneminde kabileler arası çıkan tartışmalarda hakem olduğu, İslam geldikten sonra ise Müslümanlara karşı sert davrandığı aktarılmaktadır.⁵ İslam Tarihinde Hz. Ömer, sert kişiliği ile tanınmaktadır. Bunun yanında kaynaklarda onun yumuşak huylu olduğu,⁶ çobanlık yaptığı, güreşmeyi sevdiği, okuma yazma bildiği, zeki, güçlü bir yapısı olduğu,⁷ içkiyi sevdiği,⁸ ticaret ile uğraştığı ve hatta kabileler arası elçilik yaptığı geçmektedir.⁹

Onunla ilgili Müslüman olmadan önceki döneme ait pek fazla malumata sahip değiliz. Cahiliye dönemi ile ilgili anlatımlarda heybetli ve sert mizaçlı olarak aktarılan

¹ İbn-i Hişam, *Siret-i İbn-i Hişam*, çev: Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1994), II, 442.

² Sefaret: Elçi, Dışişleri

³ Ahmet Önkal, "Adî b. Ka'b", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.1 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 380.

⁴ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, çev: Abdulhalik Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001), 190-191.

⁵ İbn Hibbân, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, çev: Harun Bekiroğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017) 69. Bu konuda bk. Mustafa Asım Köksal, *İslam Tarihi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987), IV, 219-220.

⁶ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebir*, çev: Heyet (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), III, 380.

⁷ Bu konuda bk. Muhammed et-Temmâvî, *Hz. Ömer ve Modern Sistemler*, çev: Muhammed Vesim Taylan (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1993)

⁸ İbn-i Hişam, *Sire*, I, 462.

⁹ Mustafa Fayda, "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.34 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 51-53.

Hız. Ömer'in karakterinin İslam ile tanıştıktan sonra Müslümanlar üzerinde olumlu yansımaları olmuştur. İleriki konularda da anlatacağımız üzere; onun davranışlarının Müslüman olduktan sonra yumuşak huylu olma ve idaresi altındakilere adaletle davranma şeklinde bir ivme kazandığı ve bu yönüyle değişim gösterdiği de zikre değerdir.

1.2. LAKAPLARI

1.2.1. Faruk

Kur'an'ı Kerim'e hak ile batılı birbirinden ayırdığı için "Kitabü'l-Furkan" denildiğini malumdur.¹⁰ Aynı şekilde İslam tarihinde hak ile batılı ayıran kişi olarak Hız. Ömer gösterilmektedir ve bu yönüyle kendisine Furkan ile aynı kökten türemiş olan "Faruk" lakabı verilmiştir.¹¹

Hız. Ömer'e bu lakabın nasıl verildiğine dair farklı rivayetler bulunmaktadır. İslam'a girdiğinde Müslümanlar ile birlikte Kâbe'de ilk defa açıkça namaz kılması ve onları korkusuzca korumasından dolayı bu lakabı Hız. Peygamber'in, onun için kullandığı söylenmektedir.¹² Hız. Aişe'nin de bunu teyit edici sözlerine yer verilmiş ve bunun yanında Hız. Ömer'e bu lakabı ilk olarak halifeliği döneminde Ehl-i Kitab'ın verdiği de söylenmiştir.¹³

Ancak İbn Sad, Hız. Ömer'in oğlu İbn Ömer'in babasına dair bu lakabın hiç söylenmediğini ve bununla birlikte Hız. Peygamber'in de bu yönde söylediği sözlerin kendisine ulaşmadığını aktarmıştır.¹⁴ Şiilerin de Hız. Ali'yi "Faruk" diye adlandırdığını¹⁵ göz önünde bulundurduğumuzda; Hız. Ömer'in Hız. Ali ile kıyaslanarak bu lakabın sonraki dönemlerde verildiğini düşünmekteyiz.

¹⁰ Furkan 25/1.

¹¹ Arapça fark (furk, furkân) kökünden türemiş mübalağalı ism-i fâildir. Fark sözlükte "iki nesnenin arasını ayırmak" manasına gelir. Mustafa Fayda, "Faruk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.12 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 176-177.

¹² "Allah Resûlü (sas) şöyle buyurdu: 'Allah, hakkı Ömer'in diline ve kalbine koydu. O, Fârûk'tur. Allah onunla hak ile batılın arasını ayırdı.'" İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 310.

¹³ "Aişe'ye, Ömer'e Fârûk adını kim verdi?" diye sorulduğunda O da: "Peygamber (sas)" demiştir. Ve İbn Sa'd: "Ömer'e ilk defa Fârûk diyen kimselerin Ehl-i Kitap olduğu bilgisi bize ulaştı. Müslümanlar bu lakabı onların sözünden almışlardı." diye aktarmıştır. İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 310.

¹⁴ "Bu konuda Allah Resûlü'nün (sas) bir şey söylediği bilgisi bize ulaşmadı. Yine İbn Ömer'in bunu sadece Ömer için söylediği bilgisi de bize ulaşmadı. O, bu lakabı Ömer hakkındaki doğru menkıbelerde ve ona yaptığı övgülerde zikreliyordu. Abdullah b. Ömer'in şöyle dediği bize ulaştı: Allah Resûlü (sas) Şöyle buyurdu: 'Ey Allah'ım! Dinimi Ömer b. el-Hattâb ile güçlü kıl.'" İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 310.

¹⁵ Fayda, "Faruk", c.12, 176-177.

1.2.2. Solak

Hız. Ömer, işlerini sol eliyle yapmasından dolayı böyle bir lakapla anılmıştır.¹⁶ Nitekim Hz. Ebu Bekir döneminde Halid b. Velid Irak kuvvetlerinin başına atanmıştı. Daha sonra Hz. Ebu Bekir'den Şam'da savaşmakta olan Müslüman birliklerine yardımcı olması için yola çıkmasını söyleyen bir mektup almış ve bunun üzerine Halid b. Velid; "Bu iş solağın işidir. O, Irak'ın benim elimle fetholunmasını kıskanmıştır." demiştir.¹⁷ Halid b. Velid'in bu sözleri Hz. Ömer'in solak olarak adlandırılmasından dolayı olmalıdır.

1.2.3. Ebu Hafs

"Arslan yavrusu" anlamına gelen "Hafs" lakabının Hz. Ömer'e verilmesinin nasıl gerçekleştiğine dair iki anlatım mevcuttur. İki rivayette de bu lakabı ona Hz. Peygamber vermiştir.

Bu rivayetlerin ilki; Bedir günü, Hz. Peygamber: "Kim Abbas b. Abdulmuttalib ile karşılaşırsa onu katletmesin. Çünkü onlar savaşa istemeyerek çıkartılmıştır." demiştir. Bunun üzerine Ebu Huzeyfe adlı sahabinin: "Babalarımızı, oğullarımızı, kardeşlerimizi ve aşiretimizi katledeceğiz de Abbas'ı mı bırakacağız! And olsun eğer onunla karşılaşsam elbette onu kılıcım ile vuracağım." şeklindeki sözü kendisine ulaşınca Hz. Peygamber, Hz. Ömer'e hitaben; "Ey Ebu Hafs! "Rasulullah'ın amcasının yüzüne kılıç ile vurulur mu?" demiş ve Hz. Ömer, "Ya Rasulullah, beni bırak onun boynunu kılıç ile vurayım, vallahi o münafıklık yapmıştır." diye cevap vermiştir.¹⁸ Bu rivayette Hz. Ömer der ki; "Vallahi o, Resulullah'ın beni Ebu Hafs ile künyelendirdiği ilk gündür."¹⁹

İkinci bir aktarım ise; Hz. Peygamber'in Hz. Ömer'in kızı Hafsa'nın kendisinin eşi olduğu için bu lakabı verdiği şeklindedir.²⁰ Bizce bu iki rivayette de anlatılan olayların söz konusu lakabın ona verilmesinde etkili olduğu kanaatindeyiz. Yani Hz.

¹⁶ Celâleddîn Suyuti, *Halifeler Tarihi*, çev: Onur Özatağ (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015), 144.

¹⁷ Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev: Zakir Kadiri Ugan ve Ahmet Temir (Ankara: Maarif Basımevi, 1955), III, 388.

¹⁸ Taberi, *Tarih*, IV, 297-298.

¹⁹ İbn-i Hişam, *Sire*, II, 364-365.

²⁰ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev: İsmail Yiğit ve Sadrettin Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991), I, 271.

Ömer'in Hafsa'nın babası olmasından dolayı Hz. Peygamber kendisini Bedir günü Ebu Hafs diye künyelendirmiştir.

1.3. MÜSLÜMAN OLMASI

İbn-i Hişam'ın eserinde; Hz. Ömer'in Müslüman olmadan önceki durumuyla ilgili ilginç bir olay yer almaktadır. Hz. Ömer, cahiliye döneminde putlara kesilen kurbanlardan hisse almak için beklediği sırada kurbanın içinden: “Bir olan Allah'tan başka yaradan yoktur.” dediğini duymuş ve bu olayın İslamiyet'in gelişinden bir ay veya daha az bir süre önce olduğu haber verilmiştir.²¹

İslam gelmeden önce böyle bir olaya şahit olduğu belirtilen Hz. Ömer'in İslam'dan sonra ilk Müslüman olanların yanında değil de Hz. Peygamber'e düşmanlık besleyenlerin ve ona engel olanların safında yer alması dikkat çekici, garip bir durumdur. Bu da rivayetin kendi içindeki tezatlığı ortaya koymaktadır.

Hz. Ömer'in Müslüman oluşu İslamiyet'in altıncı yılına tekabül ettiği kaynaklarda sabittir.²² Kendisinin Müslüman olmadan önce İslam'ın ilk yıllarında Müslümanlara karşı işkenceler yaptığına dair örnekler mevcuttur. Mesela; Müslüman olan Lübeyne ve Zinnîre isimindeki cariyelere uyguladığı işkencelerin boyutunu, Hz. Ömer'in Lübeyne'ye karşı şu sözlerinden anlayabiliriz: “Şunu sana itiraf edeyim ki, seni sadece yorgunluktan dolayı bırakıyorum.”²³

Hz. Ömer'in Müslümanlara karşı bu sert tutumuna rağmen onun, İslamiyet'i nasıl kabul ettiğine dair birkaç rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilki siyerciler tarafından genel kabul gören rivayettir ki, o da şöyledir: Hz. Ömer, Hz. Peygamber'i öldürmeye giderken, yolda Nuaym b. Abdullah'tan kız kardeşi Ümmü Cemîl'in Müslüman olduğunu öğrenir. Bunun üzerine hemen kız kardeşinin evine gitmeye karar verir. Kız kardeşi ve eşi, Habbab b. Eret ile Kur'an okurken yanlarına varır. İkisini darp ettikten sonra kız kardeşi Ümmü Cemîl'in yanında kürek kemiğine²⁴ yazılı Ta-Ha

²¹ İbn-i Hişam, *Sire*, I, 281.

²² İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 309.

²³ Dâvud el-Belazuri, *Ensabü'l Eşraf*, çev: Hikmet Akdemir (İstanbul: İlk Harf Yayınevi 2018), I, 339.

²⁴ İbn Şihab ez-Zühri, *el-Meğazi*, çev: Mehmet Nur Akdoğan, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 35; İbn Sa'd'ın eserinde ise Hz. Ömer, kız kardeşine: “Yanımızda olan şu Kitab'ı bana verin, onu okuyayım.” demiş fakat kız kardeşi önce abdest almasını söylemiştir. Bunun üzerine abdest alan Hz. Ömer'in “Tâ Hâ” suresini okuyup müslüman olduğu yazmaktadır. Burada dikkatimizi çeken husus, daha kitap haline getirilmemiş Kur'an-ı Kerim'in, kız kardeşinin elinde kitap halinde bulunmasıdır. Ayrıca oraya bir hiddetle gidip kız kardeşini hırpalayan Hz. Ömer'in gayet sakin bir tavırla talimatlara uyması,

suresinden ayetleri görür²⁵ ve okumasını ister. Okunan ayetlerden etkilenen Hz. Ömer, onların yanında bulunan Habbab'dan Hz. Peygamber'in nerede olduğunu sorar ve Müslümanlığını ilan etmek üzere Rasulullah'ın yanına gider. Böylece Hz. Ömer'in şehadeti ile güçlenen Müslümanlar, İslam dinini müşriklere karşı açıkça ilan etmeye başlarlar.²⁶

İkinci rivayet ise; Hz. Ömer'in kendisinin cahiliye döneminde çok içki içtiğini ve içkiyi sevdiğini aktarması şeklindedir. Öyle ki Hz. Ömer, bir gece vakti içki içmeye gitmiş orada arkadaşlarını bulamayınca Kabe'yi tavaf etmek istemiştir. Burada da Hz. Peygamber'i namaz kılariken görünce Kabe'nin perdesi arkasına saklanarak okuduğu Hakka suresini dinlemeye başlamıştır. Okunan ayetlerden etkilenen Hz. Ömer: "Bu vallahi şairdir." demiş ve Hz. Peygamber: "Muhakkak ki o, gerçekten Kerim Resul'ün sözüdür. O bir şairin sözü değildir. Ne kadar az iman ediyorsunuz?"²⁷ ayetlerini okumuştur. Daha sonra Hz. Ömer, aklından geçenleri bildiği için O'nun kahin olduğunu düşünmüştür. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Bir kâhinin sözü de değildir. Ne de az düşünüyorsunuz!"²⁸ ayetlerini okumuş ve Hz. Ömer, bunları dinledikten sonra kalbinin İslam'a ısındığını söyleyerek Müslüman olmuştur.²⁹

Bütün bu rivayetleri değerlendirmek gerekirse ilk rivayette, Hz. Ömer'in sert ve şiddetli yapısına rağmen bir anda böyle yumuşaması dikkat çekmektedir. Güçlü kabilelerinin sözünün geçtiği bir dönemde, Hz. Ömer'in tek başına çıkıp Hz. Peygamber'i öldürmeye kalkması, kendisinin ve mensup olduğu kabilenin toplum içindeki konumu ile pek uyuşmamaktadır. Çünkü Mekke'de güçlü bir kabile olan Haşimîler, Hz. Peygamber'i koruması altına almıştı. Buna rağmen zayıf sayılan Adiyoğulları kabilesinden olan Hz. Ömer'in herkesin içinde kılıcını kuşanıp yola çıkması, dönemin kurallarına ters bir harekettir. Bunun yanında sanki ilk defa Kur'an ayetlerini dinlemiş gibi düşünmeden, ani bir ruh değişimiyle Müslüman olması, acele karar veren bir Hz. Ömer imajı çizmektedir. Öyle ki, Cahiliye döneminde elçilik görevi

abdest alıp sureyi okuması, Hz. Ömer'in anlatılan kişiliği ile pek uyuşmamaktadır. İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 308.

²⁵ Başka rivayette okunan surenin Hadid suresi birinci ayeti olduğu da kaynaklarda geçmektedir. Suyuti, *Halifeler Tarihi*, 125.

²⁶ Muhammed İbn İshak, *Hz. Peygamber'in Hayatı ve Gazveleri*, çev: Ali Bakkal (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2013), 253-256; İbn-i Hişam, *Sire*, I, 459-462.

²⁷ Hakka 69/ 40.-41.

²⁸ Hakka 69/ 42.

²⁹ İbn-i Hişam, *Sire*, I, 462-464.

yapabilen, Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber'in emirlerini yeri geldiğinde sorgulayan³⁰ Hz. Ömer'in böyle fevri hareketlerde bulunması makul gözükmemektedir.³¹ Bu rivayetin bir noktasına daha dikkat çekecek olursak; Hz. Ömer, Müslüman olmadan önce Hz. Peygamber'in nerede olduğunu bilerek onu öldürmek için yola çıkmış, daha sonra Müslüman olunca Habbab'dan Hz. Peygamber'in evini öğrenmiştir. Bu da rivayetin kendi içinde çeliştiğinin diğer bir göstergesidir.

İkinci anlatılan olayda da bizzat Hz. Ömer'in kendisinin nasıl Müslüman olduğunu anlatması önemli bir husustur. Onun ayetlerin içeriğini düşünüp tartarak Müslüman olduğu ortadadır. Birinci rivayet her ne kadar tarihçiler tarafından anlatılan Hz. Ömer imajına uysa da ikinci rivayet, Hz. Ömer'in karakterine daha uygundur. Burada akli başında, kararlarından emin olarak Müslüman olan bir Ömer görmektediriz. Ayrıca tarihsel açıdan da daha gerçekçidir. Çünkü İslamiyet'i kabul etmeden önce Müslümanlara karşı içinde bir yumuşama olduğunu şu rivayetten anlayabiliyoruz: Amir b. Rabia ve eşi Ümmü Abdullah Habeşistan'a gitmek için hazırlanırken yanlarına gelen Hz. Ömer, Ümmü Abdullah'a: "Ey Ümmü Abdullah (Mekke'den) çıkmak için mi bu hazırlık?" diye sormuş, Ümmü Abdullah: "Evet, Vallahi Allah'ın arzından çıkacağız. Ta ki Allah bize bir kolaylık yaratsın. Siz bize eziyet veriyorsunuz. Bizi zorluyorsunuz." Hz. Ömer de: "Allah sizinle beraber olsun." şeklinde karşılık vermiştir. Bundan dolayı Ümmü Abdullah, Hz. Ömer'in Müslüman olacağını düşünmüştür. Aralarında geçen bu konuşmayı Ümmü Abdullah, eşi Amir'e anlatınca onun cevabı şöyle olmuştur: "O gördüğün var ya, Hattab'ın eşeği Müslüman oluncaya kadar Müslüman olmaz."³²

Hz. Ömer'in hicret için hazırlananlara karşı bu şekilde yumuşamasından, daha sonra İslamiyet'i kabul edeceğini anlamaktayız. Çünkü onun Habeşistan hicretinden hemen sonra Müslüman olduğu kaynaklarda sabittir.³³ Bundan dolayı da onun hiddetle kılıcını kuşanarak, Hz. Peygamber'i öldürmeye gittiğini aktaran birinci rivayetin doğruluğu hakkındaki şüphelerimiz artmaktadır.

³⁰ Bunun en iyi örneği Hudeybiye Anlaşması imzalanırken Hz. Ömer'in anlaşmanın maddelerini kabullenemeyişini Hz. Peygamber'e sorduğu sorulardan anlamaktayız.

³¹ Bu konuda bk. Mustafa Özkan, "Hudeybiye Antlaşması Özelinde Hz. Ömer'in Kişilik Tahlili Denemesi", *İstem Dergisi*, sy. 15 (2010): 46.

³²İbn-i Hişam, *Sire*, I, 458.

³³İbn-i Hişam, *Sire*, I, 457.

Hız. Ömer, Müslüman olduktan sonra ilmi yönden de kendisini geliştirmiştir. O yüzden Hız. Ömer'in İşlam'a girmesi büyük bir kazanım olarak nitelendirilmiştir.³⁴ Onun hakkında Abdullah b. Mes'üd: "Arap bölgelerinin tüm ilmi bir kefeye konsa ve Ömer'in ilmi bir kefeye konsa Ömer'in ilmi ağır basardı."³⁵ demiştir. Hız. Ömer'in sahip olduğu bu ilim sayesinde bir konu hakkında verilen birçok fetva içinden Hız. Ömer'in sözünün tercih edildiğini İbn Sa'd şöyle bir rivayetle anlatmaktadır:

Bu Ümmet'in Peygamber'den (sas) sonra âlimleri altı kişidir: (Bunlardan ilk üçü) Ömer, Abdullah ve Zeyd b. Sâbit'tir. Eğer Ömer bir söz söyler ve diğer ikisi başka bir söz söylerse onların sözü Ömer'in sözüne tabi olur. Ve (diğer üç kişide) Ali, Übey b. Ka'b ve Ebu Musa el- Eş'ârî'dir.³⁶

1.4. HIZ. PEYGAMBER DÖNEMİ

İşlam'a girdikten sonra, Hız. Ömer'in birçok olayın içinde bulunduğunu, Hız. Peygamber'in önemli konularda istişare ettiği sahabilerin başında geldiğini görüyoruz. Bu dönemde Hız. Ömer'in o bildiğimiz sert karakterini de zaman zaman görmekteyiz. Örneğin; münafıkların başı Abdullah b. Ubey b. Selül, Beni Mustalik gazvesi sonucunda Müreysi kuyusu etrafında toplanan Ensar ve Muhacirün arasında çıkan tartişmayı alevlendirmeye çalışınca Hız. Ömer: "Ey Allah'ın elçisi Abbad b. Bişr b. Vakş'a emret de onu öldürsün." demiştir.³⁷ Ancak bu sert tavırlarını daha çok münafıklara ve müşriklere karşı yansıttığını söyleyebiliriz.

Hız. Ömer, Hız. Peygamber'in sürekli yanında yer almış birisidir. Medine'ye hicrette kadınlardan Hız. Peygamber adına biat alması,³⁸ Tübebe seriyyesine komutan tayin edilmesi,³⁹ Hız. Peygamber'in uygulamalarına müdahalelerde bulunması,⁴⁰ onun birden fazla olayda etkin rol aldığının bir göstergesidir. Hız. Peygamber'in "Ömer benimle beraberdir, ben de onunlayım, Ömer nerde ise doğruluk da ordadır."⁴¹ sözü, Hız. Ömer'in onun yanındaki yerini daha iyi açıklamaktadır.

³⁴ "Ömer'in İşlam'a girişi, bir fetih oldu Hicret edişi, bir zafer oldu. Emirliğe geçişi bir rahmet oldu." İbn Kesir, *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*, çev: Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), III, 118.

³⁵ İbn Sa'd, *Tabakat*, II, 340.

³⁶ İbn Sa'd, *Tabakat*, II, 356.

³⁷ Taberi, *Tarih*, V, 521. (1992)

³⁸ Ahmed b. Hanbel, V, 85.

³⁹ İbn Sa'd, *Tabakat*, II, 121.

⁴⁰ İbn Kesir, *Bidaye*, V, 118.

⁴¹ Taberi, *Tarih*, V, 880. (1992)

Bu dönemde Hz. Ömer'in gerek Hz. Peygamber'e karşı gerekse diğer Müslümanlara karşı bazı farklı tavırlar sergilediğini görmekteyiz. O yüzden konumuza Hz. Ömer'in bu dönemdeki farklı tavırlarından bazılarını ele alarak devam etmek istiyoruz:

1.4.1. Medine'ye Hicreti

Akabe Biatlarından sonra Medine'ye hicret başlamış olup, Hz. Ömer de ilk hicret edenler arasında yer almıştır.⁴² Yapılan eziyetlerden dolayı Müslümanlar, herkesten gizli olarak hicret etmişlerdir. Bunun yanında kabileciliğin hakim olduğu Mekke ortamında, eğer bir Müslümanın mensup olduğu kabile onun hicretine izin veriyorsa diğer kabileler de buna müdahale etmemişlerdir.⁴³

Hz. Ömer hakkında meşhur olmuş rivayet; onun gizli bir şekilde değil de herkesten farklı olarak Mekkelilere duyurmak suretiyle hicret ettiği yönündedir.⁴⁴ Esasen İslam Tarihi'nin ilk kaynaklarına baktığımızda, Hz. Ömer'in gizli şekilde hicret ettiği rivayet edilmektedir.⁴⁵ Hatta Hz. Ömer'in kendisinin aktarmış olduğu bir rivayette; arkadaşlarıyla birlikte hicret için sözleştiklerini ve bunu gizli bir şekilde yaptıklarını, daha sonra arkadaşlarından birisini, annesi bahane edilerek kabilesi tarafından yolundan döndürüldüğünü aktarmıştır.⁴⁶

Muahhar kaynaklarda ise Hz. Ömer'in alenen hicret ettiği yer almaktadır. Konuyla ilgili bu rivayet incelendiğinde tarihsel açıdan bir kopukluk olduğu gözükmektedir.⁴⁷ O yüzden ilk dönem kaynakları esas aldığımızda Hz. Ömer'in aleni hicret ettiği ile ilgili rivayetten ziyade, gizliden hicret ettiği rivayet daha makul gözükmektedir.

⁴² Belazuri, *Ensab*, I, 454-455.

⁴³ Ebu Seleme ve Eşi Ümmü Seleme hicret etmek istediklerinde, Ümmü Seleme'nin ailesi Muğireoğulları, kızlarını göndermek istemeyerek şöyle demiştir: "Sen kendini bizden kurtardın diyelim, bacımıza ne oluyor? Onu bu belden alıp götürmene izin vermeyiz." Böylelikle Ebu Seleme, eşini Mekke'de bırakarak tek başına Medine'ye hicret etmiştir. Belazuri, *Ensab*, I, 455.

⁴⁴ Ahmet Önkal, "Hicret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 17 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 460.

⁴⁵ İbn-i Hişam, *Sire*, II, 137.

⁴⁶ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 311.

⁴⁷ Ömer Özpinar, "Hz. Ömer'in Medine'ye Hicreti İle İlgili Rivayetin Değerlendirilmesi", *İstem Dergisi*, sy. 20 (2012): 16-20.

1.4.2. Hudeybiye

Hiz. Peygamber, umre yapmak için Hicretin altıncı senesinde, bin beş yüz kadar sahabe ile Mekke'ye gitmiştir. Mekkeliler, Müslümanları şehre almayınca Hiz. Peygamber, Hudeybiye mevkiinde konaklamıştır. Daha sonra Mekkeliler müşrikler ile arayı bulmak için Hiz. Ömer'i göndermek istediye de o:

Mekke'de kabilem Adiyogllarından beni koruyacak kimse yoktur. Kureyş benim onlara nasıl düşmanlık ettiğimi çok iyi bilir. Onların bana bir kötülük yapmasından korkarım. Bunun için Osman'ı gönder. Onun Kureyş arasında bana göre koruyacak kimseleri daha çoktur.⁴⁸ demiştir.

Böylelikle Hiz. Peygamber, Hiz. Osman'ı elçi olarak göndermiştir. Hiz. Osman'ın gecikerek geri dönmesinden sonra Mekkelilerin gönderdiği elçiler ile Hiz. Peygamber tarafından, Müslümanlar açısından ağır maddeleri olan Hudeybiye anlaşması imzalanmıştır. Hiz. Ömer, Hudeybiye Anlaşması imzalanırken anlaşma şartlarını görmüş ve Hiz. Peygamber'e: "Eğer sen peygamber isen ve eğer biz müslüman isek neden kfirler karşısında zelil duruma düşüyoruz?" diye sormuştur. Hiz. Peygamber: "Ben Allah'ın elçisiyim ve O'nun emrine karşı gelemem. Allah da beni zayı etmez."⁴⁹ diye karşılık vermiştir. Bunun zerine Fetih süresi ilk ayet: "Ey Muhammed! Doğrusu biz sana apaçık bir zafer sağlamışızdır."⁵⁰ nazil olmuştur. Daha sonra Hiz. Ömer, o güne kadar hiç bu kadar kuşkuya düştüğünü hatırlamadığını söyleyerek Hiz. Peygamber'e karşı sarf ettiği sözlerden utanç duyduğunu dile getirmiştir.⁵¹

Sonuç olarak, Hiz. Ömer'in sert çıkışlarını, olayları sorgulayan yapısını, aklına yatmayan bir işi kabul etmekte zorlanışını, Hudeybiye Anlaşması yapılırken oradaki maddeleri kabul edemeyişinden anlıyoruz.

1.4.3. Muvafakat-ı mer

Ortaya çıkan meselelerde Hiz. Ömer'in ayetler inmeden evvel görüş beyan etmesi ve bu doğrultuda da ayetlerin nazil olması "Muvafakat-ı mer" dediğimiz hususu ortaya çıkarılmıştır. Hiz. Peygamber'in hep yanında olan Hiz. Ömer'in bir beşer

⁴⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, ev: Heyet (İstanbul: Bahar Yayınları, 1985), II, 189.

⁴⁹ İbn Kesir, *Bidaye*, IV, 301-305.

⁵⁰ Fetih 48/1.

⁵¹ Muhammed b. Ömer el-Vakıdı, *Kitabü'l-Meğzi*, ev: Musa K. Yılmaz (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2014), II, 260.

olarak inen her ayetin vermek istediği mesajı anlamaya çalıştđđını, içselleştirdiğini görüyoruz.

Muvafakat-ı Ömer'in kaç tane olduğu kaynaklarda kesin olarak belirtilmemiştir. Hz. Ömer, kendisinin muvafakatını üç olarak aktarmakta iken⁵² bazı kaynaklar bu sayıyı yirmiye kadar çıkarmıştır. Şimdi Muvafakat açısından önemli olan rivayetleri ele alıp değerlendirmeye tabi tutacağız.

1.4.3.1. Muvafakata Uygun Düşenler

1.4.3.1.1. İçki Yasağı

Hz. Ömer, cahiliye döneminde içkiyi çok sevdiğini kendi sözleriyle ifade etmiştir. Fakat ilginç bir şekilde Müslüman olmasıyla birlikte içkinin yasaklanmasını istemiştir. O nedenle Hz. Peygamber'e gelerek bu isteğini sürekli olarak dile getirmiştir. Ancak içkinin haram kılınması dört safhada gerçekleşmiştir. İçki içen sahabiler hemen bu yasağı kabul edemeyebileceklerinden dolayı tedrici olarak kaldırılmıştır.

İlk olarak Nahl suresi 67. ayet: "Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümplerinden hem içki hem de güzel olan rızık ediniyorsunuz. Aklını kullanan bir toplum için bunda ibret vardır." indirilmiştir. İkinci safhada Bakara suresi 219. ayet: "Sana, içkiyi ve kumarı soruyorlar. Deki: Onlarda hem büyük günah hem insanlar için faydalar vardır. Günahları ise faydalarından daha büyüktür." nazil olmuştur. Burada içkinin faydasının da olduğu belirtildiği için bazı sahabiler içki içmeye devam etmiştir.⁵³ Üçüncü safhada ise Nisa suresi 43. ayet: "Ey iman edenler! Siz, sarhoşken, ne söyleyeceğinizi bilinceye ve cünüp iken de yolculuk(ta teyemmüm) hariç gusledinceye kadar namaza yaklaşmayınız." gelmiştir.

⁵² "Ömer b. el-Hattab (ra) dedi ki: Üç konuda Rabbim, ayeti benim istediğime uygun şekilde indirdi. 'Ey Allah'ın Elçisi! Keşke Makam-ı İbrahim'i namaz kılma yeri edinsen?' dedim. 'Siz de Makam-ı İbrahim'den kendinize bir namaz kılma yeri edinin...' ayeti nazil oldu. 'Ey Allah'ın Elçisi! Yanınıza iyi kötü herkes girip çıkıyor. Müminlerin annelerinin yanına gelenler için araya perde konulmasını emretseniz?' dedim. Allah (cc) hicab ayetini indirdi. Bana Rasulullah'ın eşlerini azarladığı haberi ulaşınca, teker teker hepsini dolaştım ve onlara 'Allah'a yemin olsun ki eğer yaptıklarımızdan vazgeçmezseniz Allah, Peygamberinin eşlerini sizden daha hayırları ile değiştirir.' dedim. Allah Teâlâ 'Eğer o sizi boşarsa, Rabbi ona sizden daha hayırlı, Müslüman, inanan, sebatla itaat eden, tövbe eden, ibadet eden, oruç tutan, dul ve bakire eşler verebilir.' ayetini indirdi." Belazuri, *Ensab*, II, 115-116.

⁵³ Taberi, *Tefsir*, çev: Mehmet Keskin (İstanbul: Şule Yayınları, t.y), I, 364.

Hz. Ömer, içkiyle ilgili her ayet inişinde: “Ey Allah'ım, şarap hakkında bize gönlümüzü tatmin edici bir açıklama getir.” diye dua etmiş ve en sonun Maide 90-91 ayetleri:

“Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar ve fal okları şeytana ait murdar işlerdir; artık bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan içki ve kumarla sadece aranızda düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık bunlardan tamamen vazgeçtiniz değil mi?” nazil olmuştur.

Hz. Ömer, bu ayet karşısında: “Biz de içkiye son verdik.” demiştir. Son inen ayetle net bir şekilde içkinin yasak olduğunu sahabe de anlamış bulunmaktadır. Hz. Ömer, bu yöndeki isteğini Hz. Peygamber'e ısrarla söylemesi ve Allah'a dualar etmesi üzerine inen bu ayetler bir muvafakat örneğidir.

1.4.3.1.2. Münafıkların Cenaze Namazının Kılınma Yasağı

Münafıkların lideri Abdullah b. Ubey b. Selül'ün Abdullah, babası ölünce Hz. Peygamber'den babasının kefenlenmesi için gömleğini istemiştir. Hz. Peygamber, onu kırmamış ve gömleğini vermiştir. Daha sonra babasının cenaze namazını da kıldırmasını istemiş, Hz. Peygamber de kabul etmiştir. Hz. Ömer, hemen burada duruma itiraz etmiş ve şöyle demiştir: “Ya Rasulallah! Bu adamın cenaze namazını kılacaksın öyle mi? Oysa Allah seni bundan menetmiştir.” Hz. Ömer, bu sözleri Tevbe suresinin 80. ayetine dayanarak söylemiştir.⁵⁴ Çünkü ayette Allah-u Teâlâ: “Ey Muhammed! Onların bağışlanmasını ister dile, ister dileme, birdir. Onların yetmiş defa bağışlanmasını dilesen de Allah onları bağışlamayacaktır.” buyurmuştur. Fakat Hz. Peygamber, onun için yetmiş defadan fazla af dileyeceğini söylemiştir. Hz. Ömer tekrar itiraz ederek: “O münafiktir. Buna rağmen onun namazını kılacak mısınız?” demiş ve ardından Allah, Tevbe suresi 84. ayeti: “Sakin onlardan ölen kimsenin namazını kılma. Mezarı başında da durma! Çünkü onlar Allah'ı ve Peygamberini inkâr ettiler.” indirmiştir.⁵⁵ Bu olay, Hz. Ömer'in muvafakatının bir diğer örneğidir.

1.4.3.1.3. Perde Ayeti

“Hz. Ömer'in muvafakatı” diyeceğimiz başka bir hadise de Müminlerin annelerinin örtünmesi için Hz. Peygamber'e: “Ey Allah'ın Rasulü, iyisi de kötüsü de

⁵⁴ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), II, Tevbe Suresi 80-84 ayetlerin tefsiri.

⁵⁵ İbn Kesir, *Bidaye*, V, 118.

dahil birçok insan seni ziyaret ediyor. Hanımlarına örtünmelerini emretsen!” demiş olmasıdır. Bu tavsiye üzerine Ahzab Suresi 53. ayet: “... Peygamber’in hanımlarından bir şey istediğiniz zaman, perde arkasından isteyin. Bu hem sizin hem de onların kalpleri için daha temizdir.” indirilmiştir.⁵⁶

1.4.3.1.4. İfk

Hiz. Aişe’nin İfk olayında Hiz. Ömer, yaşananları duyunca “Haşa bu büyük bir iftiradır.” demiştir. Sonrasında Hiz. Ömer’in sözleri Nur suresi 16. ayette geçmiştir.⁵⁷ Bu ifadelerin, bazı kaynaklarda Ebu Eyyüb el-Ensari tarafından söylendiği de aktarılmaktadır.⁵⁸ O yüzden böyle bir hadisenin, Hiz. Ömer’in muvafakatı olamayacağı görüşüdeyiz.

1.4.3.1.5. Oruç Tutma Vakti

Ramazan ayında Hiz. Ömer, oruç gecesini hanımına yaklaşmış ve daha sonra haram işlediğini düşünmüştür. Hiz. Peygamber’e gelerek üzüntüsünü dile getirmiş ve bunun sonrasında durumu aydınlığa kavuşturan Bakara 187. ayeti nazil olmuştur.⁵⁹

Böyle bir olay tarafımızca muvafakat örneği sayılmamaktadır. Çünkü muvafakat olayında bir talep ve görüş bildirilmesinin ardından ayetlerin buna uygun nazil olmasıdır. Oysa bu rivayet ayetin sebebi nüzulüdür. Çünkü Müslümanlar, ayet gelmeden önce yaşadıkları bu durumda, Yahudilerin ve Hıristiyanların adetlerine uyarak haram işlediklerini sanıyorlardı.⁶⁰ Allah, Hiz. Ömer’in yaşadıkları üzerinden Müslümanlara durumu açıklamıştır.

⁵⁶ Mevdudi, *Tefhimu’l Kur’an*, IV, Ahzab Suresi 53. ayetin tefsiri, 399.

⁵⁷ Suyuti, *Halifeler Tarihi*, 136.

⁵⁸ Vakıdî, *Megazi*, III, 80.

⁵⁹ Suyuti, *Halifeler Tarihi*, 136; “Hiz. Ömer demiştir: Ben oruçlu iken canım istedi ve (hanımımı) öptüm. Hemen Resulullah’a; ‘Ya Rasûlallah, bugün büyük bir iş yaptım. Ben oruçlu iken (hanımımı) öptüm.’ dedim. ‘Sen oruçlu iken, ağzına su alıp çalkalasan ne olur? buna ne dersin?’ dedi. ‘Bir şey olmaz.’ dedim. Hiz. Peygamber: ‘Öyleyse endişelenmekten vazgeç!’ dedi.” Ebu Davud, Savm, 33.

⁶⁰ Diyanet, *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Haz: Hayreddin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), I, Bakara Suresi 187. ayetin tefsiri, 285.

1.4.3.2. Muvafakata Uygun Düşmeyenler

1.4.3.2.1. Bedir Esirleri

Bedir savaşında Mekkeli müşrikler Müslümanlar tarafından esir alınmıştır. Hz. Peygamber esirler konusunda içlerinde Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Sa'd b. Muaz ve Hz. Ali'nin de olduğu sahabenin görüşlerine başvurmuştur.⁶¹ Hz. Ebu Bekir, esirlerin para karşılığı iade edilmesini uygun görmüş,⁶² Hz. Ömer ise esirlerin öldürülmesi gerektiğini düşünmüştür ve bu konuda şunları söylemiştir:

Ben bu hususta Ebu Bekir'in fikrinde değilim. Ben bana filanın, Hamza'ya da kendi kardeşinin, Ali'ye de Akil'in başını kesmek imkânını vermeni uygun buluyorum ki, Allah bizim kalplerimizde kâfirlere karşı merhamet duygusunun bulunmadığını bilsin, bunlar Kureş'in bahadır komutanlarıdır.⁶³

Fakat Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir'in görüşünü uygun bularak esirleri fidye karşılığı serbest bırakmış ve bu olay üzerine Enfâl suresinin 67-68. ayetleri nazil olmuştur:

Yeryüzünde kesin zafer kazanıncaya kadar onun esirlerinin olması, olmaz (uygun değildir). Siz, dünya malını istiyorsunuz ve Allah, ahireti istiyor. Ve Allah; Aziz'dir, Hâkim'dir. Daha önce (geçmişte), Allah tarafından eğer yazılmış olmasaydı sizin almış olduğunuz şeyler (fidye) konusunda mutlaka size büyük bir azap dokunurdu.⁶⁴

İnen bu ayetlerden sonra Hz. Peygamber, Hz. Ömer'in tavsiyesini uygulamadığından dolayı Allah tarafından ikaz edildiğini ve "Az kalsın Hattapoğlu'na karşı çıkmaktan dolayı azaba duçar olacaktık. Eğer azap gelseydi, Hattapoğlundan başka hiç kimse kurtulamazdı."⁶⁵ dediği aktarılmaktadır. Hatta Müslümanların, Hz. Ömer'i dinlemedikleri için Uhud savaşında 70 sahabeyi şehit verdikleri ve Hz. Peygamberin dişinin kırıldığı gibi anlatımlar da mevcuttur.⁶⁶

⁶¹ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1991), II, 369.

⁶² "Hz. Ebu Bekir: 'Ya Rasûlallah, bunlar senin kavmin ve ailendirler. Bunları hayatta bırak ve haklarında vereceğin hükmü geciktir. Umulur ki Allah, tevbelerini kabul buyurur.' dediğinde buna karşılık Hz. Ömer: 'Ya Rasûlallah, bunlar seni memleketinden çıkardılar. Seni yalanladılar. Onları bana yaklaştır da boyunlarını vurayım!' demiştir." İbn Kesir, *Bidaye*, III, 447.

⁶³ Taberi, *Tarih*, IV, 335.

⁶⁴ Enfâl 8/67-68.

⁶⁵ Vakıdî, *Megazi*, I, 161; Muhammed b. Salih ed-Dimaşki, *Peygamber Külliyyatı*, çev: Adem Yerinde (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2006), IV, 99.

⁶⁶ "... Fakat bu yaptıklarından dolayı onlar (Uhud olayında) azaba çarptırıldılar, Tanrı elçisinin sahabelerinden 70 kişi öldürüldü. 70 kişi de esir düştü. Tanrı elçisinin ön dişleri kırıldı, başında ki tolgası başı üzerinde parçalandı, kanı yüzüne aktı, sahabeler kaçarak dağa çıktılar." Taberi, *Tarih*, IV, 335-336.

Aslında ayetlere dikkat ettiğimizde, savaş esnasında esirlerin tutsak alınmaması gerektiği açıkça vurgulanmıştır. Bedir savaşında da esirler savaş esnasında ele geçirildiğinden⁶⁷ savaş kurallarının ihlali söz konusu olmuştur. Esasında esirleri öldürüp öldürmemek ayette bahsedilen bir konu değildir. Çünkü alınan esirler hakkında Allah'ın indirmiş olduğu Muhammed suresi 4. ayette hüküm bellidir:

Artık kâfirlerle karşılaştığınız zaman onları güçsüz bırakıncaya kadar boyunlarını vurun. Esirleri sıkıca bağlayın. Nihayet savaşı, onun ağırlıklarını (silâhlarını ve savaş levazimatını) bırakınca da onları, ister lütuf olarak (bedelsiz) veya fidye olarak (bedel karşılığı) bırakın.⁶⁸

Ayete göre; savaş esiri almanın ya da bu esirleri fidye karşılığı serbest bırakmanın bir mahzuru yoktur. Asıl önemli nokta, düşmanla silahlarını bıraktırıncaya kadar savaşmaktır. Bedir günü ise düşman geri çekilmeye başladığında Müslümanlar, ganimet ve esir alma telaşına düşmüşlerdi. Daha öncesinde Allah-u Teâla, esirlerden dolayı fidye almayı helal kılmamış olsaydı, Müslümanları Enfâl suresi 67-68. ayetlerinde büyük bir azaba uğratacağını belirtmiştir.⁶⁹

Esasen Hz. Peygamber'in burada esirleri fidye karşılığı serbest bırakması doğru bir harekettir. Çünkü inen ayet, savaşı bırakıp ganimet toplama hırsı ile ilgilidir. Esirlerin öldürülüp öldürülmemesi ile ilgili değildir. O yüzden Hz. Peygamber'in: "Eğer azap gelseydi, Hattapoğlundan başka hiç kimse kurtulamazdı." şeklindeki sözleriyle ayetler arası bağlantı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Nitekim Vakıdî'de geçen bu rivayete göre Hz. Peygamber, günah işlemiş ve sadece Hz. Ömer haklı çıkmıştır. Sonuç olarak böyle bir muvafakatın olmadığı düşüncesindeyiz.

1.4.3.2.2. Makam-ı İbrahim

İslam tarihi kaynaklarında, Hz. Ömer'in kendisinin de anlattığı rivayetlerde Makam-ı İbrahim'in namazgah edinilmesi önemli bir muvafakat örneği sayılmaktadır.⁷⁰ Rivayet şu şekildedir; Hz. Ömer, Hz. Peygamber'e gelerek: "Ey Allah'ın Elçisi! Keşke Makam-ı İbrahim'i namaz kılma yeri edinsen." demesi üzerine "Siz de Makam-ı İbrahim'i namaz kılma yeri edinin."⁷¹ ayeti nazil olmuştur.

⁶⁷ Mehmet Azimli, *Siyeri Farklı Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 260.

⁶⁸ Muhammed 47/ 4.

⁶⁹ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an*, II, Enfâl Suresi 67-69 ayetlerin tefsiri, 171.

⁷⁰ Belazuri, *Ensab*, II, 115-116.

⁷¹ Bakara 2/125.

Bazı araştırmacılar, bu ayetteki muhatabın Müslümanlardan ziyade Yahudilerin olduğu ve bu görüşün daha ağır bastığını söylemektedirler. Çünkü bu ayetten önce Bakara 122. ayette Allah'ın “Ey İsrailoğulları!” diye hitap ettiği kitle Yahudilerdir. O yüzden devamında gelen Bakara 125. ayetin Yahudilere yönelik olduğu görüşünde bulunmuşlardır.⁷²

Makam-ı İbrahim'de namaz kılmaya dair Kur'an-ı Kerim'de böyle kesin bir emir bulunurken neden bu uygulama Hac farizaları arasında değildir? Bu soru haklı bir sorudur. Dolayısıyla Hz. Ömer'in muvafakatı sayılan, Makam-ı İbrahim'in namazgâh edinilmesi konusunun doğru olmadığı kanaatindeyiz. Zaten Hz. Ömer, muvafakatına konu olan ayetin, Müslümanlar için olduğunu düşünseydi Kâbe'ye bitişik olan Makam-ı İbrahim'i geriye bugünkü yerine çekmezdi.⁷³

1.4.3.2.3. Tahrir

Kur'an-ı Kerim'de Tahrir suresi, Hz. Peygamber'in kendisine bazı şeyleri yasaklaması üzerine inmiştir. Şöyle ki; Hz. Peygamber, Hz. Hafsa'ya bir sır vermiş ve o da bu sırrı Hz. Aişe'ye söylemiştir. Hz. Peygamber, bunu eşlerine söylemiş ve eşlerinden uzaklaşarak yirmi dokuz gün uzlete çekilmiştir.⁷⁴

Hz. Peygamber'in eşlerinden ayrıldığını düşünen Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in eşlerine hitaben: “Hz. Peygamber sizleri boşayacak olursa, Allah ona sizin yerinize daha iyi olan eşler verir.” demiştir. Bu sözlerden sonra Tahrir Suresi 5. ayet nazil olmuştur: “Eğer o sizi boşarsa Rabbi ona, sizden daha hayırlı, müslüman, inanan, sebatla itaat eden, tövbe eden, ibadet eden, oruç tutan, dul ve bakire eşler verebilir.”⁷⁵

Hz. Ömer'in bu yöndeki sözlerine baktığımızda o zamanki her insanın bunları söyleyebileceğini düşünmekteyiz. Çünkü Hz. Ali'nin de Hz. Aişe'nin İfk hadisinde Hz. Peygamber'e: “Aişe'den başka kadınlar çoktur.”⁷⁶ demesi bu görüşümüzü destekler niteliktedir. O yüzden Hz. Ömer ile ilgili rivayetin muvafakat örneği olamayacağı kanaatindeyiz.

⁷² Diyanet, *Kur'an Yolu*, I, Bakara Suresi 122. ve 125. ayetlerin tefsiri, 202-209.

⁷³ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 327.

⁷⁴ Diyanet, *Kur'an Yolu*, V, Tahrir Suresi Tefsiri, 402-403.

⁷⁵ Tahrir 66/5.

⁷⁶ Buhari, *Megazi*, 36.

1.5. HZ. EBU BEKİR DÖNEMİ

Hiz. Peygamber vefat ettikten sonra Beni Sa'ide gölgeğinde Ensar topluluğu, Müslümanların başına aralarından birini halife olarak seçmek için bir araya gelmişlerdi. Bu olayı haber alan Hiz. Ömer ve Hiz. Ebu Bekir, onların yanına giderek olaya müdahale ettiler. Orada Hiz. Ömer, Hiz. Ebu Bekir'in halife olmasını isterken, Hiz. Ebu Bekir ise Hiz. Ömer'in daha güçlü ve yetenekli olduğunu düşünerek onun halife olmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Hiz. Ömer, Hiz. Ebu Bekir'in avucunu açarak: "Benim kuvvetim senin kuvvetindir." demiş ve Hiz. Ebu Bekir'e biat etmiştir.⁷⁷

Hiz. Ebu Bekir dönemine genel olarak baktığımızda Hiz. Ömer, halifenin en büyük yardımcısı adeta sağ koludur. Hicretin 11. yılında kadılık görevine tayin edilmiş⁷⁸ olan Hiz. Ömer, burada bir vezir konumundadır ve halifenin icraatlarına müdahale edebilmektedir. Halid b. Velid'in Malik b. Nuveyre'yi öldürme meselesinde onun halifeye karşı yoğun itirazlarını görüyoruz. Çünkü Halid b. Velid, Temim kabilesinin lideri olan Malik b. Nuveyre'yi ezan okuyup namaz kılmasına rağmen kendince bazı sebeplerden dolayı öldürmüştü. Hiz. Ebu Bekir durumu öğrendiğinde Halid'in mazeretini kabul etmiş ve onu affetmiştir. Fakat Hiz. Ömer, halifeden onu başkomutanlıktan azletmesini ısrarla istemiştir.⁷⁹ Bunun gibi başka bir rivayette; Hiz. Ebu Bekir, Şam'a gönderdiği askerlerin başına Halid b. Sa'id b. el-As'ı tayin etmiştir. Fakat Hiz. Ömer, onun Hiz. Ebu Bekir'in Hiz. Ali'nin hakkını gasp ederek zorla halife olduğuna dair sözlerinden dolayı azlini istemiştir. Hiz. Ebu Bekir başta bu teklifi kabul etmediyse de daha sonra Hiz. Ömer'i haklı bularak Halid b. Said b. el-As'ı görevinden azletmiştir.⁸⁰ Yine ilerde de anlatacağımız üzere; Hiz. Ebu Bekir'in Müellefe-i Kulub'a zekât verilmesi için gönderdiği kişilere Hiz. Ömer zekâtta pay vermemiştir. Bunun üzerine Hiz. Ebu Bekir'e gelerek: "Sen mi yahut Ömer mi emirdir? dediklerinde Hiz. Ebu Bekir ise onlara: Ömer emirdir, fakat bana itaat edilir." demiştir.⁸¹

Bu dönemin en önemli icraatı diyebileceğimiz Kur'an sahifelerinin bir araya getirilmesinde Hiz. Ömer'in katkısı büyüktür. Yalancı peygamberlere karşı yapılan savaşlarda ve özellikle Yemâme Savaşında birçok hafızın şehit düşmesi Hiz. Ömer'i

⁷⁷ Taberi, *Tarih*, V, 901. (1992)

⁷⁸ Taberi, *Tarih*, III, 250. (1955)

⁷⁹ Taberi, *Tarih*, III, 134-136. (1955)

⁸⁰ Taberi, *Tarih*, III, 334-344. (1995)

⁸¹ Taberi, *Tarih*, III, 129-130. (1955)

endişelendirince Hz. Ebu Bekir'e ayetlerin iki kapak arasında toplanması fikrini söylemiştir. Hz. Ebu Bekir başlangıçta Hz. Peygamber'in yapmadığı bir işi yapmanın doğru olmadığını düşünmüş fakat Hz. Ömer, endişelerinden bahsederek Hz. Ebu Bekir'i ikna etmiştir.⁸² Bu iş için Hz. Peygamber döneminde vahiy kâtipliği yapan, Zeyd b. Sabit uygun görülmüştür. Zeyd bu olayı şöyle aktarmaktadır:

Ebu Bekir, Yemâme'de şehit olanların ölümünü müteakip haber yollayıp beni çağırdı. Yanında Ömer b. Hattâb da bulunuyordu. Ebu Bekir bana şu sözleri söyledi: “Ömer bana geldi ve: ‘Yemâme gününün şiddetli harbinde Kur’an hafızlarından birçoğu şehit oldu. Ben diğer harp sahalarında da harbin şiddetli olup Kur’an hafızlarının şehit edilmelerinden, bu sebeple de Kur’an’dan büyükçe bir kısmın zayi’ olup gitmesinden endişe ediyorum. Binâenaleyh ben senin, Kur’an’ın kitap hâlinde toplanmasını emretmeni düşünüyorum.’ dedi. Ben Ömer’e: ‘Rasûlullah’ın yapmadığı bir işi nasıl yaparsın?’ dedim. Ömer: ‘Vallahi bu hayırdır.’ dedi ve bana müracaatta devam etti. Nihayet Allah benim göğsümü bu işi için açtı ve ben de Ömer’in düşündüğü bu gibi düşündüm.” Bu sözlerden sonra Ebu Bekir, bana hitaben şunları söyledi: “Sen genç ve akıllı bir birisin, biz seni hiçbir kusurla itham etmiyoruz. Sen Rasûlullah için vahyi yazıyordun. Binâenaleyh sen Kur’an’ı araştır ve onu bir araya topla!” Ben buna karşı: “Vallahi eğer bana dağlardan bir dağın nakledilmesini teklif etmiş olsalardı, o iş benim üzerime, bana emrettiği bu Kur’an’ı toplama işinden daha ağır olmazdı.” dedi. Ben: “Sizler, Rasûlullah’ın yapmadığı bir işi nasıl yapıyorsunuz?” dedim. Ebu Bekir: “Allah'a yemin ederim ki, bu hayırlı bir iştir.” dedi. Ebu Bekir bana müracaatta devam etti. Nihayet Allah, Ebu Bekir’le Ömer’in akıllarını yatırdığı ve göğüslerini ferahlandığı bu işe, benim de aklımı açtı ve gönlümü ferahlandırdı. Bunun üzerine ben de Kur’an’ın ardına düşüp gereği gibi araştırdım ve onu yazılı bulunduğu hurma dallarından, ince taş levhalardan ve hafızların ezberlerinden topladım. Nihayet et-Tevbe Suresi’nin sonunu Ebu Huzeyme el-Ensârî’nin yanında buldum. O ayeti ondan başka kimsenin yanında bulmadım. Neticede toplanan bu sahifeler, tâ Allah kendisini vefat ettirinceye kadar Ebu Bekir’in yanında bulundu. Sonra hayatı müddetince Ömer’in yanında kaldı. Bundan sonra Ömer’in kızı Hafsa’nın yanında kaldı.⁸³

Böylece kimin yanında yazılı olarak ayet varsa, Hz. Peygamber döneminde yazıldığına dair iki şahit ile getirmesi istenmiştir. Toplanan ayetler iki kapak arasına alınarak muhafaza edilmiştir.⁸⁴

Bu olaylar da bize Hz. Ömer’in dominant kişiliğinin yine çok etkin olduğunu, Hz. Ebu Bekir ile devleti beraber idare ettiğini göstermektedir. Hz. Ebu Bekir’in hilafete

⁸² Abdullah b. Ebi Davud, *Kitabü'l-Mesâhif*, çev: Abdülkadir Karakuş, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 25.

⁸³ Buhari, *Fedâilü'l-Kur’an*, 3.

⁸⁴ Bu konuda bk. Enver Bayram, “Kur’an’ın Cem Edilmesinde Hz. Ömer’in Rolü”, *Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 13, sy. 2 (2018): 207-215

geçışı bile Hz. Ömer'in etkisi ile olmuştur. Onun insanlar üzerindeki ağırlığı reddedilemez bir gerçek haline gelmiştir.

1.6. HALİFE OLMASI

Hz. Ebu Bekir, Hicretin 13. senesinde Cemâziyelâhir ayında⁸⁵ uzun istişareler sonucu yerine Hz. Ömer'i bırakarak vefat etmiştir. Bu istişarelerin nasıl gerçekleştiği Taberi'de şöyle geçmektedir:

Ebu Bekir, ölümüne sebep olan hastalığında kendisinden sonra halifeliği Ömer'e vasiyet etmiştir. Rivayete göre Ebu Bekir halifeliği Ömer'e vasiyet etmek istediği vakit Abdurrahman b. Avf'ı çağırmıştır. Ona: 'Bana Ömer hakkında bilgiler ver' demiştir. O: 'Ey Allah'ın elçisinin halifesi, Ömer yerine geçirmek istediğin zatların en meziyetlisidir, fakat onda biraz sertlik vardır.' cevabında bulundu. Ebu Bekir, onun bu sözlerini işittikten sonra: 'Evet, o beni yumuşak tabiatlı ve şefkatli buluyordu. O, idare başına geçtikten sonra kabalıklarından birçoğunu bırakacaktır. Ey Muhammed'in babası, ben onun halini gözetledim, ben birine herhangi bir işten dolayı darıldığım vakitlerde o, bana o kimseden razı olmayı tavsiye ederdi. Ey Muhammed'in babası bu sözlerimi kimseye duyurma' dedi. Abdurrahman b. Avf'da 'Olur' dedi. Ebu Bekir bundan sonra Osman b. Affan'ı çağırtdı. Ona: 'Ey Abdullah'ın babası, bana Ömer hakkında bilgiler ver' dediğinde, Osman: 'Sen onu benden daha iyi biliyorsun' cevabında bulundu. Ebu Bekir ona: 'Ey Abdullah'ın babası sen bana bildiğini söyle' dediğinde Osman: 'Ey Allah'ım senin adını anarak onun kalbi zahiri görünüşünden daha iyi olup aramızda onun benzeri bulunmadığını söyleyebilirim' cevabında bulundu. Ebu Bekir: 'Allah onu ve seni esirgesin ey Abdullah'ın babası, benim bu söylediklerimden hiç birini başkalarına duyurma' dedi. Osman'da: 'Olur' dedi.⁸⁶

Daha sonra Hz. Ebu Bekir vasiyetini Hz. Osman'a yazdırmış⁸⁷ ve ahaliye seslenerek Hz. Ömer'i halife tayin ettiğini açıklamıştır.⁸⁸

Hz. Ömer'in hilafete gelişi Hz. Ebu Bekir gibi kalabalık bir ortamda tartışmalar sonucu olmamıştır. Hz. Ebu Bekir'in Abdurrahman b. Avf, Saîd b. Zeyd, Osman b. Affân, Üseyd b. Hudayr⁸⁹ gibi sahabenin ileri gelenleri ile konuşması halkın desteğini de aldığını göstermektedir. Hz. Ebu Bekir'in kendinden sonraki halifeyi Hz. Ömer olarak tayin etmesinde seçtiği usul ve esaslarda halkın itiraz edecek bir gerekçesi

⁸⁵ "Ebu Bekir Sıddık hicretin 13. senesinde Cemâziyelâhir ayının sekizinci gecesine tekabil eden Salı gecesinin akşam vaktinde vefat etti. Ebû Bekir'in vefat ettiği gecenin sabahı Ömer –Allah ona rahmet eylesin- hilafet görevini üstlendi." İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 315.

⁸⁶ Taberi, *Tarih*, III, 409-411. (1955)

⁸⁷ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 225; Suyuti, *Halifeler Tarihi*, 96.

⁸⁸ "Ben size kendime halef olarak birini bırakıyorum, ben bu hususu çok düşündüm, fikir sarf etmek hususunda kusur koymadım, o zati, akrabalıktan dolayı bu vazifenin başına geçirmedim, ben size kendi yerime Ömer b. Hattab'ı bırakıyorum. Onun emirlerini yerine getiriniz, ona itaat ediniz.' dediğinde orada bulunan halk: 'Sözlerini işittik ona itaat edeceğiz' cevabında bulundu." Taberi, *Tarih*, 1955, III, 409-411.

⁸⁹ Fayda, "Ömer", *DİA*, c.34, 51-53.

olmadığını görüyoruz. Çünkü Hz. Ömer'in otoriter oluşu, Hz. Ebu Bekir halife iken bile devletin idaresinde rol aldığı herkes tarafından bilinmekte ve emirlerine karşı gelinmemekteydi. Nitekim bazı kişiler Hz. Ebu Bekir'e gelerek Hz. Ömer'in asabi kişiliğini bildiği halde niçin onu halife seçtiğine dair şöyle bir soru sormuşlardır: "Hattab'ın oğlunu bize halife tayin ettin, yarın Rabbine kavuştuğun zaman ne diyeceksin?" Hz. Ebu Bekir'in cevabı ise: "Beni oturur vaziyete getirin. Siz beni Allah ile mi korkutuyorsunuz? 'Onlar içinde en hayırlı olanı, onlara halife tayin ettim.' diyeceğim" şeklinde olmuştur.⁹⁰ Bunun yanında Hz. Ebu Bekir'in kendi kabilesinden birini seçmemesi insanlar arasında tartışma yaratmamış aksine oluşan genel kabullenışı kolaylaştırmıştır.

Hz. Ömer hilafete geçince ilk işi halka bir hutbe okumak olmuş ve bundan sonra izleyeceği siyasette adaletli olmayı ön planda tutacağını haber vermiştir.⁹¹ Böylelikle devletin önemli yerlerine kendi kabilesinden kimseleri yerleştirmemeye özen göstermiştir.⁹² Hatta devletin koyduğu her kuralı önce ailesine söylemiş, ailesinden biri kuralları çiğnerse normalden iki kat daha fazla ceza uygulamıştır.⁹³ Halkına karşı da dikkatli davranan Hz. Ömer, kendisinin sert kişiliğini bildiği için üzerine aldığı sorumluluk duygusu ile bu yönünü bastırmaya çalışmıştır.⁹⁴

⁹⁰ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 314.

⁹¹ "Sadede gelince, ben sizinle sınıandım, sizde benimle imtihana tabi tutuldu. Üzerinize (Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir'i kastederek) iki arkadaşımdan sonra halef oldum. Her kim huzurumuzda olursa, onunla bizzat karşı karşıya muamelede bulunuruz. Bizden uzak olanlar ise kudret ve emanet sahibi kişilerin yönetimine tevdi ederiz. Kim iyi davranırsa biz ona daha iyi davranırız. Kim de kötülük yaparsa onu cezalandırırız. Allah bizi ve sizi affetsin!" İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 315; İbnü'l-Esir ise Hz. Ömer'in bu konuşmanın ardından minbere çıkıp halifelіği kabul ettiğine dair şunları söylediğini aktarır: "Araplar kendiliğinden yürüyüp kendisini sürenin peşinden giden yumuşak huylu develere benzer. O bakımdan bu deve kendisini sürenin kendisini nereye götürdüğüne iyice baksın. Bana gelince, Kâbe'nin Rabbine yemin ederim, sizleri yolun doğrusuna ileticeğim." İbnü'l-Esir, *Kamil*, II, 391.

⁹² "Benden sonra bu işi kim üzerine alacaksa bilsin ki, yakın ve uzak akrabalar ondan bir şeyler isteyecektir. Allah'a yemin ederim ki kendimi savunma konusunda insanlara karşı büyük bir savaş veriyorum." İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 332.

⁹³ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 334; "Salim b. Abdullah b. Ömer şöyle anlatır: Hz. Ömer Müslümanları bir şeyden alıkoyduğu zaman aile fertlerini toplar, onlara şöyle derdi: 'Ben Müslümanları şu şu hususlardan alıkoydum, onlara bunu yasakladım. Vahşi kuşların yemlerine baktıkları gibi insanlar da sizin hallerinize ve yaşayışınıza bakıp dururlar, sizi murakabe ederler. Allah'a yemin ederim ki, eğer sizden birisi bu suç işleyecek olursa mutlaka ona iki kat ceza uygulayım.'" İbnü'l-Esir, *Kamil*, III, 64.

⁹⁴ "Ali, Osman, Talha, Zübeyr, Abdurrahman b. Avf ile Sad bir araya geldiler. Ömer'e karşı en cüretkâr olanları Abdurrahman b. Avf idi. Diğerleri ona dediler ki: 'Ey Abdurrahman! Keşke halk için Müminlerin Emiri ile konuşsan! Ona: 'Kişi ihtiyacı için geliyor ama senin heybetin onun ihtiyacını söylemesine engel oluyor. Sonunda ihtiyacını göremeden geri dönüyor.' desen.' Abdurrahman, Hz. Ömer'in huzuruna girdi ve onunla şu şekilde konuştu. 'Ey Müminlerin Emiri! İnsanlara yumuşak davran! Çünkü sana bir kişi geliyor, senin heybetin onun ihtiyacını söylemesini engelliyor. O da sonunda seninle konuşmadan dönüyor.' Hz. Ömer, cevaben şöyle dedi: '... Ey Abdurrahman! Vallahi insanlara yumuşak

İslam Devleti'nin topraklarının genişlediği bu dönemde, elinin altında büyük bir zenginlik olmasına rağmen sade bir yaşantıya sahip olan Hz. Ömer, halkın nabzını iyi tutmuş, onlarla iç içe yaşamaya çalışmıştır. Ramade⁹⁵ yani kıtlık zamanı geldiğinde halkı yiyemediği için ne yağ ne de et yemiş,⁹⁶ yeni elbiseler giymeyip yamalı elbiseler ile dolaşmıştır.⁹⁷ Geceleri insanların evlerini gezip ihtiyaçlarını gidermiş,⁹⁸ eşleri savaşta olan kadınların sıkıntı çekmemesi için askerlik süresini de dört aya düşürmüştür.⁹⁹

Tüm bu örneklerle baktığımızda Hz. Ömer'in neden yüzyıllarca adından söz ettiren bir lider olduğunu daha iyi anlamaktayız. Nitekim İslam Devleti'nin Mısır'dan Irak'a kadar genişleyen topraklarında Hz. Ömer'in gerek devlet içinde gerek halkının idaresinde titizlik ile davranmış olması hep örnek gösterilmiştir. Onun: “Şayet Fırat kıyısında bir deve, boşu boşuna telef olup ölürse, Allah'ın beni bundan sorumlu tutacağından korkarım.”¹⁰⁰ sözü, müthiş bir sorumluluk duygusu ile devleti idare ettiğinin kanıtıdır.

Devletin başında lider olan bu kişilere İslam'ın ilk yıllarında çeşitli şekillerde hitap edilmiştir. Hz. Ebu Bekir'in halifeliğinde kendisine: “Allah Rasulü'nün Halifesi” denilmiş,¹⁰¹ Hz. Ömer başa geçince: “Ey Allah'ın Rasulü'nün halifesinin halifesi!” diye

davranıyorum. Nihayet yumuşak davranma konusunda aşırı gitmekten Allah'tan korkuyorum. Bu sefer de sertlik konusunda aşırı gitmekten Allah'tan korkuyorum....” İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 332.

⁹⁵ İbn Sa'd bu yıla kıtlıktan dolayı toprak simsiyah olduğu için 'Kül Senesi' denildiğini söylemektedir. İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 360.

⁹⁶ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 365-366; H.18 yılında meydana gelen kıtlıktan dolayı yağmur yağmıyacağı kadar Hz. Ömer, yağ, süt ve et yememeye yemin etmiştir. Yağmur yağdığı vakit kölesinin pazardan aldığı sütü, yağı pahalı bularak sadaka vermesini isteyerek şöyle demiştir: “Sen çok pahalıya satın almışsın, bu süt ve yağ sadaka olarak ver, ben israf yolu ile yemek istemem, tabamın çektiklerini çekmezsem, onların halini nasıl anlayabilirim.” Taberi, *Tarih*, IV, 157-158. (1958)

⁹⁷ “Saib b. Yezid: ‘Kıtlık yılında Ömer b. el-Hattab'ın sırtında on altı yamalı bir izar gördüm’ demiştir.” İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 373.

⁹⁸ “Ömer (ra) bir gece dışarı çıkmıştı. Talha kendisini görüp takibe başladı. Ömer'in bir eve girdiğini, sonra oradan çıkıp başka bir eve girdiğini gördü. Sabah olunca Talha, o evlerden birine gitti. Baktı ki içeride, gözleri kör ve kötürüm bir ihtiyar bir kadın... Talha kadına:

-O adam neden geceleri sana geliyor? diye sordu. Kadın:

-Şu kadar zamandır o bana geliyor. İhtiyaçlarımı gideriyor, pisliklerimi dışarı atıyor, dedi. Kadının bu cevabı üzerine Talha:

-Anan ağlasın Talha! Ömer'in kusurlarını mı araştırıyorsun? diye söylendi.” M. Yusuf Kandehlevi, *Hayatü's Sahabe*, çev: Sıtkı Güllü (İstanbul: İlcak Matbaacılık, 1996), II, 139-140.

⁹⁹ Suyuti, *Halifeler Tarihi*, 152.

¹⁰⁰ İbn Sad, *Tabakat*, III, 354; “Muhammed'i (sas) hak ile gönderen Allah'a yemin ederim ki Fırat kenarında bir deve kaybolacak olursa veya helak olacak olursa Allah'ın beni ondan sorumlu tutmasından korkuyorum.” İbnü'l-Esir, *Kamil*, III, 62.

¹⁰¹ Muhammed Abdülhay el-Kettani, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, çev: Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), I, 85.

hitap edilmiştir. Fakat bu iş böyle uzayıp gitmesin diye Müslümanlar ona: “Emiru’l-Mü’minin” lakabını vermişlerdir.¹⁰² Böylece ilk Emiru’l-Mü’minin lakabıyla anılan halife Hz. Ömer olmuştur.¹⁰³

1.7. HZ. ÖMER’İN VEFATI

Muğire b. Şu’be Hz. Ömer’den marangozluk, demircilik, nakkaşlık yapan bir köleyi Medine’ye göndermek için izin istemiştir. Muğire Ebu Lü’lü ismindeki bu kölenin Medine halkı için yararlı olacağı görüşündeydi. Ebu Lü’lü’, Nihavend savaşında ele geçirilmiş İranlı bir köle¹⁰⁴ olup her gün için Muğire’ye iki dirhem haraç ödemek zorundaydı. Kendisine fazla gelen bu haraç miktarından dolayı halifeye şikâyetle bulunmuş fakat Hz. Ömer, bunun kendisi için fazla olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Ebu Lü’lü’, haraç parasını düşürmediği için Hz. Ömer’i öldürmeyi planlamıştır. Bir hançer alarak sabah namazında Hz. Ömer’e saldırmış ve onu yaralamıştır. Daha sonra kendisini linç etmek isteyen insanlardan kurtulamayacağını anlayan Ebu Lü’lü’, kendini öldürmüştür.¹⁰⁵ Esasında Ebu Lü’lü’nün bu kini, Hz. Ömer’in İran’ı feth etmesinden dolayıdır. Çünkü onların gözünde Hz. Ömer, topraklarını istila etmiş ve kendilerini vatansız bırakmıştır. Ayrıca bu kölenin mezarının İran’da ziyaret edilmesi,¹⁰⁶ İranlılar tarafından Hz. Ömer’e karşı duruşun ne boyutta olduğunun bir göstergesidir.

Hiz. Ömer’in vefatının mucizevi bir şekilde olduğuna dair anlatımlar da mevcuttur. Kâ’bu’l- Ahbar adında biri gelip, Hz Ömer’e üç gün içinde öleceğini, bunu da Tevrat’ta kendisinin (Hz. Ömer’in) özelliklerine sahip birisinin hikâyesini okuyarak bildiğini söyler. Bunları söyledikten üç gün sonra Hz. Ömer, namaz kıldırıldığı sırada Ebu Lü’lü ’nün saldırısına uğrar.¹⁰⁷ Bu rivayet sıkıntı arz etmektedir. Kur’an’da “De ki; Göklerde ve yerde, Allah’tan başka kimse gaybı bilmez.”¹⁰⁸ mealinde ki ayet yer alırken

¹⁰² İbn Sa’d, *Tabakat*, III, 324; Elimizde ki bilgiler de bu hitabın daha önce Peygamberimiz tarafından, bir sefere komutan tayin ettiği Abdullah b. Cahş için kullanıldığı da yer almaktadır. Kettani, *Hiz. Peygamber’in Yönetimi*, I, 85.

¹⁰³ Belazuri, *Ensab*, II, 208.

¹⁰⁴ İbn Sa’d, *Tabakat*, III, 408.

¹⁰⁵ Zühri, *Megazi*, 161.

¹⁰⁶ Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 185.

¹⁰⁷ İbnü’l-Esir, *Kamil*, III, 55-56.

¹⁰⁸ Neml 27/ 65

nasıl oluyor da Tevrat'ta böyle bir bilginin varlığından söz edilir? Bu durum iki şekilde açıklanabilir: Ya Tevrat'ın üstün bir kitap oluşunu kanıtlamak için ortaya atılmış bir rivayet ya da Tevrat'ta geçen bir hikaye daha sonra bu olayla bağdaştırılmıştır.

Hz. Ömer'in yaralandığı zaman İbn Kuteybe onun, Hz. Ali'den şüphelendiğini gösteren şöyle bir rivayet aktarır: "Hz. Ömer: 'Ey Ali! Bu olay, sizin bilginiz ve rızanız dâhilinde mi oldu?' diye sormuş, Hz. Ali: 'Hayır, ne bilgimiz ne de rızamız dâhilinde oldu. Dilerdik ki Allah ömürlerimizden alıp sana versin.'" diyerek cevap vermiştir.¹⁰⁹ Hz. Ali'nin kabilesi olan Haşimoğulları, halifelik makamının kendilerine ait olduğunu düşünmekteydiler. Hz. Ömer, onların hilafetin kendilerine geçmesi için böyle bir kumpas kurmuş olabileceklerini düşünmüş olabilir. Fakat Hz. Ömer, vasiyet ile halife tayin edildiğinde bile Haşimiler, ses çıkarmamış ve bu duruma rıza göstermişlerdir.¹¹⁰ O yüzden böyle bir suikasta dahil olmaları mümkün gözükmemektedir.

Kendisine karşı yapılan bu saldırıdan sonra ağır yaralanan Hz. Ömer, Abdurrahman b. Avf'ı çağırarak ona, kendisinden sonra başa geçecek olan halifeyi belirleme işini, Hz. Peygamber'in kendisinden razı olduğu kimseleri seçip onlara bırakmak istediğini söyler. Seçtiği kişiler ise Hz. Ali, Hz. Osman, Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvam, Sa'd b. Ebi Vakkas, Talha b. Ubeydullah idi. Ardından oğlu Abdullah'a bu heyet anlaşmazlığa düşerse çoğunluğun tarafında olmasını, yok eğer görüşler eşit olursa Abdurrahman b. Avf'ın tarafında yer almasını vasiyet etmiştir.¹¹¹ Ayrıca şûradaki kişiler bir karara varamazlarsa veya verilen karara itiraz ederlerse öldürülmelerini emretmiştir.¹¹²

¹⁰⁹ İbn Kuteybe, *el- İmame ve's-Siyase*, çev: Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 49-50.

¹¹⁰ Azimli, *Hz. Ömer*, 37.

¹¹¹ İbnü'l-Esir, *Kamil*, III, 56-57.

¹¹² İbnü'l-Esir, *Kamil*, III, 72; "... 'Ancak Rasulullah(sas) vefat ettiğinde kendilerinden razı olduğu bir grup seçeceğim.' dedi. Hz. Ömer bu zatlara haber gönderdi ve kendilerini topladı. Bunlar, Ali b. Ebi Talib, Osman b. Affan, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvam, Sa'd b. Ebi Vakkas ve Abdurrahman b. Avf idi. Talha hazır olmadığı için gelmemişti. Hz. Ömer dedi ki: 'Ey ilk muhacirler topluluğu! Ben insanların durumuna baktım, bir nifak, bir ayrılık görmedim. Benden sonra bir ayrılık, bir nifak olursa bu, sizden kaynaklanacak. Üç gün kendi aranızda görüşüp taşının. Talha gelirse oda size katılsın. Allah adına size diyorum: Üçüncü gün dağılmadan birinizi halife seçin. Eğer Talha'ya işaret ederseniz, o buna ehildir. İstişarelerde bulunacağınız bu üç gün zarfında Suheyb namaz kıldırsın. Mevaliden olup bu konuda sizinle bir çekişme içinde olmayacaktır. Ensarın büyüklerinden bazılarını yanınıza alın, ama onların bu işte bir dahli yoktur. Hasan b. Ali ve Abdullah b. Abbas'ı da yanınıza alın. Zira onların Rasulullah ile akrabalığı vardır. Ancak onlar da bu işe müdahil değildir. Umarım ki ikisinin aranızda bulunması meclisinize bereket katacaktır. Oğlum Abdullah da danışman olarak katılsın ama o da bu işe aday değildir.' Sonra oğluna: 'Sakın, sakın bu işe teşebbüs etme.' dedi. Sonra şöyle dedi: 'Sizden beş kişi karar verip biri karara karşı hareket ederlerse boynunu vurun. Eğer dört kişi karar verip iki kişi karşı çıkıp fiili bir duruma

Hz. Ömer, o zamana kadar bir ilki gerçekleştirerek böyle bir komisyon kurmuştur. Kendisinden sonra gelecek olan halifenin tayin ile değil şura oluşturarak belirlenmesini istemiştir. Şuraya seçtiği kişilerin, Hz. Peygamber'in razı geldiği sahabilerden olduğunu belirtmesi dikkati çeken bir husustur. Tabii Hz. Peygamber'in bu kişiler dışında razı olduğu başka sahabileri de vardı. Fakat biz burada komisyon oluşturulurken seçilen kişilerin, Kureyş kabilesinden olması göz önünde bulundurularak seçildiğini düşünmekteyiz. Çünkü Hz. Ebu Bekir'in Sakife toplantısında tartışmalar esnasında "Halifelik Kureyştendir" sözü, tüm kabilelerce kabul edilmişti.¹¹³ Bunun yanında şûrada anlaşmazlık olursa muhalefet edenin öldürülmesini emretmesi, her ne kadar Hz. Ömer'in kesin hükümlü karakterine uysa da Müslüman olan ve sahabenin önde gelen bu isimleri öldürmek, Hz. Ömer'in İslam anlayışına ters bir hareket olarak gözükmektedir. O yüzden bu emrin tedbir amaçlı verildiğini söylemek daha doğru olacaktır. Ayrıca anlaşmazlık sonucu oğlu İbn Ömer'e çoğunluğun tarafında olmasını tavsiye etmesinin gerekçesi tam olarak anlaşılmamaktadır. Çünkü oğlunun adını hiç zikretmeden eşitlik durumunda direk olarak Abdurrahman b. Avf'ın tarafının seçtiği aday halife olacak diyebilirdi.

Halife seçim işini belirlediği komisyona devrettikten sonra durumu kötüleşince Hz. Ömer, oğlu Abdullah'ı Hz. Aişe'ye göndererek Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir'in yanına defnedilmek için izin istedi. Hz. Aişe de kendisi için ayırdığı o yeri, Hz. Ömer'e vermiştir.¹¹⁴ Hicretin 23. yılında, Zilhicce ayında vefat eden Hz. Ömer,¹¹⁵ toplam on yıl halifelik yapmıştır.¹¹⁶ Vefat ettiğinde vasiyetinde şu sözlerin yazılı olduğu aktarılmıştır: "Benden sonraki halifeye şu hususları tavsiye ederim. Ona, Allah ve Resülü'nün zimmet ehline, iyilikle muamele etmesini, onlar uğrunda savaşmasını ve takatlerinin yetmeyeceği şeylerle mükellef tutulmalarını tavsiye ederim."¹¹⁷ Bir devletin yönetim şeklinin nasıl olması gerektiğini özetleyen bu ifadeler, Muhacirlerin, Ensarın,

sebebiyet verirse iki kişinin boyunlarını vurun. Netice üçe üç olursa Oğlum Abdullah'ın oyuna başvurun. O kimden yana olursa hilafet onlardadır. Diğer üç kişi alınacak karara karşı eylemde bulunursa onların boynunu vurun." İbn Kuteybe, *İmame*, 52-53.

¹¹³ Buhari, *Ahkam*, 2.

¹¹⁴ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 397.

¹¹⁵ Ebû Hanîfe ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, çev: Zekeriya Akman ve Hüseyin Siyabend Aytemur (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 201.

¹¹⁶ İbnü'l-Esir, *Kamil*, III, 58.

¹¹⁷ Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitabü'l-Emval*, çev: Cemaleddin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 146.

bedevilerin ve devletin koruması altında olan Gayr-ı Müslimlerin haklarına her zaman riayet edilmesi gerektiğini belirtmektedir.



İKİNCİ BÖLÜM

İDARİ UYGULAMALAR

2.1. ŞEHİRLERİN KURULUŞU

İslam toprakları, Hz. Ömer döneminde geniş sınırlara ulaşmıştı. Fethedilen şehirleri idare etmek ve oralarda hâkimiyeti sağlamak gerekiyordu. Fethedilen topraklar, eski sahiplerine bırakıldığı için Müslümanların oralara yerleşmesi yerli halk ile aralarında bir asimilasyona sebep olacaktı.

Bu sebeple Arapların kimliğini kaybetmemesi ve bölgeyi elde tutmak için merkezi üs görevi gören şehirler kurulmuştur.¹¹⁸ Askeri karargâh niteliğindeki bu şehirlere Cünd adı verilmiştir.¹¹⁹ Suriye bölgesinde Şam, Ürdün, Hims ve Kudüs şehirlerine, Irak ve İran bölgesinde Basra-Kufe şehirlerine, Mısır bölgesinde Fustat şehrine, Cezire’de ise Musul şehrine karargahlar inşa edilmiştir.¹²⁰ Ancak ilk defa olarak Irak’ta Kufe ve Basra, Mısır’da ise Fustat kurulmuştur. Biz çalışmamızda bu yeni kurulan şehirleri anlatacağız.

2.1.1. Basra

Yeni fethedilen Irak bölgesini kontrol altına almak ve orada hâkimiyeti devam ettirmek için Arapların yaşam koşullarına uygun yerlere yerleşmesi gerekiyordu. Basra şehri de bu amaçla kurulmuştur. Başlangıçta o bölgede komutan olan Utbe b. Gazvan, yerleşim yerlerine ihtiyaç duyulduğunu Hz. Ömer’e bir mektupla bildirmiştir. Belâzurî H. 14. yılda¹²¹ Hz. Ömer ile Utbe arasındaki mektuplaşmayı şöyle aktarır:

Hz. Ömer, yazdığı mektupta: ‘Sen arkadaşlarını bir yerde topla; bu yer, suya ve otlak yerlerine yakın olsun; seçtiğin bu yeri bana anlatan bir de mektup yaz.’ Daha sonra Utbe, Hz. Ömer’e şu mektubu yazdı: ‘Ben sahra tarafında ekili yerlere doğru

¹¹⁸ Yılmaz Can, “Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme”, *İSTEM: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi III*, sy. 6 (2005): 216.

¹¹⁹ Ahmet b. Yahyâ el-Belazuri, *Fütuhu’l Büldân*, çev: Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 154.

¹²⁰ Allame Şibli Numani, *Bütün yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev: Talib Yaşar Alp (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2015), 241.

¹²¹ Belazuri, *Fütuh*, 396; Bu olayın H.14-15 veya 16. senelerinde olduğu da söylenmektedir. Abdülhalik Bakır, “Basra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.5 (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 108.

uzanan, çok verimli, yakınında su yatakları ve kamışlığı bulunan bir yer buldum.’ Hz. Ömer, mektubu okuyunca: ‘İşte verimli, su yerlerine, otlaklara ve odunluklara yakın bir yer.’ dedi ve Utbe’ye: ‘Halkı oraya indir.’ diye mektup yazdı.¹²²

Başlangıçta askerler sefere gittikleri zaman evlerini sökmüş, dönünce tekrar yapmışlardır.¹²³ Bu da ilk olarak tam bir yerleşik hayata geçilmediğini daha sonra halkın burada çoğaldığını göstermektedir. İlerleyen zamanlarda buraya yerleşen insanlar, ilk olarak kamıştan valilik binası, cami, hapisane inşa etmişlerdir.¹²⁴ Daha sonra Ebu Musa el-Eşari’nin valiliği zamanında çıkan yangınlar sonucu bu binaların yerine Hz. Ömer, bir emirname yazarak şehri kerpiçten inşa etmelerini ve merkeze bir cami, bunun dışında her kabile için kendi mahallelerine mescid yapmalarını istemiştir.¹²⁵ Böylelikle şehrin merkezinde cami, yanında dârü’l-imâre ve dîvânlar, beytü’l-mâl, hapisane, hamam gibi yapılar inşa edilmiştir.¹²⁶

Belli bir süre sonra Basralılar, Hz. Ömer’e gelerek çöl ve susuz bir yere yerleşmek zorunda kaldıklarını ve Hz. Ömer’den kendilerine yardım etmelerini istemiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, Basra halkına ve çocuklarına atâ¹²⁷ vermeye başlamış ve toprağın verimli hale gelmesi için de Ebu Musa el-Eşari’den su kanalı yapmasını istemiştir.¹²⁸ Buradaki asıl istek Kufelilere tanınan hakların kendilerine de tanınmasıydı. Hz. Ömer de halkı orada tutabilmek için bu istekleri yerine getirmiştir.¹²⁹

2.1.2. Kufe

Kadisiye Savaşı’ndan sonra gerçekleşen Medâin’in fethinde askerler, konaklama ihtiyacından dolayı Medâin’e yerleşmişlerdir. Fakat buradaki sineklerin varlığından rahatsız olmaları ve havasından etkilenip rahatsızlanmaları nedeniyle yeni bir yerleşim yerine gereksinim duymuşlardır. Hicri 17. yılda Hz. Ömer’in Sa’d b. Ebi Vakkas’a yazdığı mektup ile başka bir yerde yeni bir şehir kurmasını, yalnız gidiş gelişin kolay olması için merkezi şehir ile aralarında deniz bulunmamasını söylemiştir.¹³⁰ Bunun

¹²² Belazuri, *Fütuh*, 396.

¹²³ Temmâvî, *Hz. Ömer ve Modern Sistemler*, 292.

¹²⁴ Bakır, “Basra”, *DİA*, c.5, 108-111.

¹²⁵ Kandehlevî, *Hayatü’s Sahabe*, III, 369-370.

¹²⁶ Belazuri, *Fütuh*, 396.

¹²⁷ Maaş bağlamıştır.

¹²⁸ Belazuri, *Fütuh*, 407.

¹²⁹ Bakır, “Basra”, *DİA*, c.5, 109.

¹³⁰ “Araplar deve ile yaşarlar; deveye yarayan yerler ancak onlara da yarar. Bunun için sen onlara acımtırak ot biten bir yer bul; ancak benimle onlar arasında deniz olmasın.” Belazuri, *Fütuh*, 313.

üzerine Sa'd, Selman el-Farisi ve Huzeyfe b. el-Yaman'ı yeni bir yer tespiti için görevlendirmiştir.¹³¹

Başlangıçta buraya yerleşen insanlar kamıştan evler yapmak istediklerini Hz. Ömer'e bildirmişler, o da müsaade etmiş fakat burada da çıkan yangınlar sonucu evler harap olmuştur.¹³² Bunun üzerine Kufe şehrinin nasıl kurulması gerektiğini Hz. Ömer, Sa'd b. Ebi Vakkas'a bir mektupla bildirmiştir. Binaların en fazla üç oda olmasını, şehrin meydanının 40 arşın,¹³³ caddelerin 20 arşın ve sokakların ise 7 arşın genişliğinde olması gerektiğini söylemiştir.¹³⁴ Bu plana göre şehri düzenleyen Ebu Hayyac, şehrin merkezine bir cami inşa etmiş, daha sonra evler bu caminin çevresine belirlenen ölçüler dâhilinde yapılmıştır.¹³⁵

Burada Sa'd, devlet hazineleri için bir saray yaptırmış ve bu saraya Medain'in fethi sırasında ele geçirdiği bir kapıyı taktırmıştır. Hz. Ömer, bunu haber alınca Muhammed b. Mesleme'yi Kufe'ye göndererek kapıyı yakmasını emretmiştir.¹³⁶ Bu emirle birlikte Hz. Ömer'in Sa'd'a gönderdiği şöyle bir mektup bulunmaktadır:

Ben senin bir saray yaptırdığını ve bu sarayı kale gibi kullanarak ve kapı takarak halkın yanına girmesine mani olduğunu işittim. Bu saray, senin sarayın değil eziyet sarayıdır. Bu sarayda, hazinelerin bulunduğu odalara bitişik olan bir yerde yerleş, sarayın kapısını kapatma, bulunduğun yere halkın girmesine mani olma, kapı takma çünkü bununla ahaliyi meclisinde bulunmaktan alıkoymuş, hak ve hukuklarından uzaklaştırmış oluyorsun.¹³⁷

¹³¹ “Ömer, Sa'd'a yazdığı mektupta Arapların renk ve yüzlerini değiştiren sebepleri bildirmesini emretti. Sa'd ona: ‘Arapları zayıflatan, renk ve yüzlerini değiştiren şey, Medain ile Dicle sahillerinin hastalıklı olmasıdır.’ diye cevap verdi. Ömer ondan bu cevabı aldıktan sonra: ‘Arapların tabiat ve mizacına ancak develere yarayan yerlerin hava ve tabiatı uygun gelir. Selman ve Huzeyfe'yi, nehir sahillerine yakın sahra bölgelerden uygun bir yer aramaya gönder ki, bu yerle benim aramda ırmak ve köprü bulunmasın.’ diye emretti. Ömer askerinin her işini görmek ve idare etmek üzere ayrı ayrı memur ve komutanlar tayin etti. Bu emir üzerine Sa'd Huzeyfe ve Selman'ı yer aramaya gönderdi. Onlar Fırat'ın batısındaki Enbar'a kadar ilerledi iseler de uygun bir yer bulamadılar. Nihayet Kufe'ye geldiler. Kufe çakıl taşlı bir yerdir. Araplar her kırmızı toprağa Sehle, çakıl taşları ile kum karışık olan yere de Kufe derler. Orada Deyr-i Harka, Deyr-i Ümmi Ömer, Deyr-i Silsile adında üç manastır ve bunların arasında da tepe ve çukurlar bulunuyordu. Burası onların hoşuna gitti, orada inerek namaz kıldılar.” Taberi, *Tarih*, IV, 63-64. (1958)

¹³² Taberi, *Tarih*, IV, 67-68. (1958); “Basra şehrinde de aynı şekilde kamıştan evler yapılmış ve orada da yangın çıkarak evler kerpiçten yapılmaya başlanmıştır.” Ahmed Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya*, Haz: Mahir İz (yy. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), II, 201-202.

¹³³ Metrik sisteme geçilmeden önce kullanılan bir uzunluk ölçüsü. Mehmet Erkal, “Arşın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.3 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 411.

¹³⁴ Taberi, *Tarih*, IV, 68-69. (1958)

¹³⁵ Taberi, *Tarih*, IV, 69. (1958)

¹³⁶ Belazuri, *Fütuḥ*, 316; İbnü'l-Esir ise Sa'd'ın kendisi için merkeze yakın bir yerde ev yaptırdığını, bir gün çarşıdakilere bağışmalarından dolayı susmaları için kızdığını, bunu üzerine evine kapı taktırdığını söyler ve bu haberi alan Hz. Ömer'in Muhammed b. Mesleme'yi kapıyı sökmesi için gönderdiğini aktarır. İbnü'l-Esir, *Kamil*, II, 484.

¹³⁷ Taberi burada “Sa'd'ın sarayı” diye bahsetmiş olduğu binanın dârü'l-imâre binası olduğunu düşünmekteyiz. Taberi, *Tarih*, IV, 74. (1958)

Burada idareci ve halk arasındaki ince çizginin nasıl olması gerektiği bizlere gösterilmektedir. Halkından uzak bir devlet başkanı, vali ya da askerlerini tanımayan bir komutan, Hz. Ömer için kabul edilir bir şey değildir.

Kufe, İslam tarihi açısından önemli bir mevkiye sahip olsa da halkının, Hz. Ömer'i birçok konuda sıkıntıya soktuğunu bilmekteyiz. Çünkü Sad b. Ebi Vakkas, Ammar b. Yâsir, Muğire b. Şube,¹³⁸ Ebu Musa el-Eşari¹³⁹ gibi birçok vali tayin etmesine rağmen Kufeliler, sürekli şikâyet için Hz. Ömer'e gelmişlerdir.¹⁴⁰ Hz. Ömer, bu durumdan rahatsız olsa dahi halkı dinlemiş ve onların istekleri doğrultusunda uygun vali tayini yapmaya çalışmıştır.¹⁴¹

2.1.3. Fustat

Amr b. el-As, İskenderiye'yi fethettiğinde buradaki halk, şehri terk etmiş ve Amr, buraya yerleşmek istemiştir. Fakat Hz. Ömer, arada Nil Nehri'nin olduğunu ve haberleşme hususunda sıkıntı yaşanacağını düşünerek razı olmamıştır. Daha sonra Amr, nehrin diğer tarafında geride bıraktığı çadırını sağlam görünce şehri burada kurmaya karar vermiş, Hz. Ömer de bunu olumlu karşılamıştır. Kufe ve Basra'da olduğu gibi burada da şehrin merkezine bir camii ve her bir kabile için ayrı ayrı mahalleler kurulmuştur.¹⁴²

2.2. VALİ TAYİNİ

'Yönetici, yetkili kişi' anlamına gelen vali, devlet başkanlarının hakimiyeti altındaki şehirlere tayin ettiği ve direk kendilerine bağlı üst düzey idarecilerdir.¹⁴³ İslam Tarihi'nin ilk dönemlerinde askeri, dini, siyasi ve ekonomik açıdan tüm yönetim Hz.

¹³⁸ Belazuri, *Fütuh*, 317.

¹³⁹ Ünal Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik* (Konya: Yediveren Kitap, 2004), 135.

¹⁴⁰ Azimli, *Hz. Ömer*, 115.

¹⁴¹ "Kufeliler ne para ne de emir (vali) beğeniyorlar. Onlardan da hiçbir vali razı değil. Kufeliler beni bir hayli müşkül duruma düşürdüler. Onlara kimi vali tayin edeyim? Orada bulunun Muğire b. Şube, 'Müslüman, muttaki kişinin Müslümanlığı ve takvası kendinedir. Zayıflığı ve getireceği idare yükü ise senin sırtına kalacaktır. Güçlü kişinin yönetimdeki başarısı kendisinin ve Müslümanların lehinedir.' diye karşılık vermiş ve bunun üzerine Hz. Ömer, Muğire b. Şube'yi Kufe'ye vali tayin etmiştir." Kılıç, *Valilik*, 134.

¹⁴² H. Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), II, 105-106.

¹⁴³ Ünal Kılıç, "Vali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.42 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 492-494.

Peygamber'in elindeydi. Hicretten sonra İslam, Hicaz'dan daha geniş bir coğrafyaya yayıldığı zaman Hz. Peygamber'in, bazı yerlere vali, kadı, vergi memuru görevini üstlenen kişiler gönderdiğini görmekteyiz.¹⁴⁴

Hz. Ömer'in halifeliğinde bilindiği gibi fetihlere ağırlık verilmiş, devletin sınırları hiç olmadığı kadar genişlemiştir. O, fethedilen bölgelerin yönetimini daha iyi sağlayabilmek için devleti çeşitli eyaletlere ayırmış¹⁴⁵ ve buralara kabiliyetli kişileri vali tayin etmiştir.¹⁴⁶

Tayin ettiği valilere nasihatlerde bulunarak onları gönderen Hz. Ömer,¹⁴⁷ görev sürelerince kendi otoritesini de hep onların üzerinde hissettirmiştir. Valilerine her yıl hac mevsiminde yanına gelmelerini emredip onlara konuşmalar yapmış ve halka valileri hakkında şikâyeti olup olmadığını sormuştur.¹⁴⁸ Yine böyle bir zamanda halktan biri, valisi Amr b. el-As'ı haksız yere kendisine yüz kırbaç vurduğu için şikâyet etmiştir. Hz. Ömer'de hemen kısas uygulamak, yani Amr'a yüz kırbaç vurmak istemiş fakat Amr, onları diyet ödemeye ikna etmiştir.¹⁴⁹ Daha sonra Hz. Ömer, halka şu şekilde seslenmiştir:

Ey insanlar! Ben valilerimi asla sizi dövsünler ve mallarınızı gasp etsinler diye göndermedim. Onları sadece aranızı adil hükümle ayırmaları ve fey gelirlerini paylaşmalarını için gönderdim. Kendisine bundan başka muamele yapılan ayağa kalsın ve şikâyetini söylesin.¹⁵⁰

Valileri üzerinde böyle sıkı denetimi olan Hz. Ömer, onları bir bölgeye tayin ederken mallarını kaydeder, azlettiği zaman da mallarında anormal bir artış varsa

¹⁴⁴ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev: Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak, 2003), II, 910.

¹⁴⁵ “İran üç; Irak ise, birinin merkezi Kufe, diğerinin merkezi de Basra olmak üzere iki vilayete ayrıldı. Şam bölgesi iki vilayete ayrıldı. Birinin merkezi Humus, diğerinin Dımeşk idi. Filistin müstakil bir vilayet olarak kabul edildi. Kuzey Afrika da, Yukarı Mısır, Aşağı Mısır, Batı Mısır ve Libya Sahra'sı olmak üzere üç vilayete bölündü.” İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, II, 152.

¹⁴⁶ İbrahim Sarıçam, *Hz. Ömer* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 117; Hz. Ömer'in, “Amr dünyada kaldıkça hep idareci olmalıdır” demesi ehil kişileri yönetimde tercih ettiğinin bir göstergesidir. Ahmet Önkal, “Amr b. As”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.3 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 79-81.

¹⁴⁷ “Ben sizi cabbalar, zalimler olmanız için göndermiyorum. Siz ancak kendine tabi olunan kişiler olmalısınız. Müslümanları dövmeyiniz. Aksi halde onları zillete düşürürsünüz. Onları lüzumundan fazla da övmeyiniz, aksi halde şımartırsınız. Haklarına mani olmayınız aksi takdirde zulmetmiş olursunuz. Müslümanların haklarını kendilerine zamanında veriniz.” Ebu Yusuf, *Kitabu'l Haraç*, çev: Ali Özek (İstanbul: Özek Yayınları, 1973), 189.

¹⁴⁸ Kandehlevi, *Hayatü's Sahabe*, II, 151.

¹⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 340.

¹⁵⁰ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 339.

fazlalığı alıp Beytülmal'a aktarmıştır.¹⁵¹ Bu şekilde valilerin, halktan daha zengin olmasını önlemeye çalışmıştır.

Tüm bunların yanında valilerin, halka karşı nasıl davrandığını denetlemek için de bazı kişileri görevlendirmiştir.¹⁵² Huzuruna gelen sivil kişilere de aynı şekilde valinin yönetimi hakkında şikayetleri olup olmadığını sorarak denetimi elinde tutmuştur.¹⁵³ Öyle ki valilerin görev yaptığı yerlere yerleşmesi, halkla içli dışlı olmasını önlemek için de onları uzun süre aynı yerde görevde tutmamıştır.¹⁵⁴ Böylece hem halk hem de valiler üzerinde hâkimiyet sağlamaya çalışmıştır.

Başlangıçta Hz. Peygamber'in çeşitli bölgelere gönderdiği valiler dini, siyasi ve ekonomik tüm faaliyetleri tek başına yürütüyordu. Hz. Ebu Bekir döneminde de bir bölgeyi fetheden komutan oranın valisi konumunda olup, vergileri toplamak, halka imamlik yapmak, onlara İslam'ı anlatmak, emniyeti sağlayıp anlaşmazlıklara hakemlik yapmak gibi görevleri tek elinde toplamaktaydı.¹⁵⁵ Hz. Ömer ile birlikte kuvvetler ayrılığı ilkesi benimsenmiştir.¹⁵⁶ Şöyle ki; valilerin yanında divan katibi, vergi memuru (haraç amiri veya sahibu'l-haraç), kadı gibi devlet görevlileri yer almıştır.¹⁵⁷ Örneğin; Kufe valisi Ammar b. Yasir imamlik ve ordu işiyle ilgilenirken, Abdullah b. Mesud adalet ve Beytülmal işleriyle ilgilenmiştir. Böylece valinin iş yükü hafiflemiştir. Bu görevlilerden bir kısmı direkt halifeye diğer bir kısmı ise valilere bağlı olarak hareket etmiştir.¹⁵⁸

¹⁵¹ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 356.

¹⁵² Ataullah Şahyar, "Muhammed b. Mesleme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.30 (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 555-556.

¹⁵³ "Esved b. Yezid anlatıyor: 'Ömer (ra), huzuruna gelen heyetlere idarecilerini sorarak: 'Hastaları ziyaret ediyor mu, kölelerin davetine gidiyor mu? Davranışı nasıldır? Kapısında bekleyen var mı?' derdi. Bu sorulardan birine menfi cevap verdiklerinde idareciyi görevinden azlederdi.'" Kandehlevi, *Hayatü's Sahabe*, II, 132-133.

¹⁵⁴ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 327.

¹⁵⁵ Mustafa Fayda, "Hulefa-yi Râşidin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.18 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 324-338.

¹⁵⁶ Kılıç, *Şehir Yönetimi*, 105.

¹⁵⁷ "Vilayetlerinden her birinde aşağıdaki memurlar bulunurdu: Vali, Kâtip, Divan kâtibi (ki askeri idare katibidir), Haraç memuru (ki varidatı toplar), Ahdas, Polis dairesi, Haznedar, Kadı", Mevlana Şibli, *Büyük İslam Tarihi Asrı Saadet*, çev: Ömer Rıza Doğrul (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1978), VI, 340.

¹⁵⁸ Kılıç, *Şehir Yönetimi*, 94.

2.3. KADILIK

Hz. Peygamber, kendi döneminde tek yetkili merci olmuş, tüm anlaşmazlıklar ve akla takılan sorular onun tarafından bağlayıcı olan hükümlerle çözüme kavuşturulmuştur.¹⁵⁹ Medine'ye hicret edildikten sonra oradaki Yahudi ve müşrikler ile yapılan anlaşmada "Allah'ın elçisi Muhammed'in hangi çeşit ihtilaflar olursa olsun bütün adli meselelerde hüküm mercii olarak tanınip kabul edilmesi"¹⁶⁰ maddesi yönetimde olduğu gibi yargılama konusunda da tek yetkili kişinin Hz. Peygamber olduğunu göstermektedir.

Hudeybiye Anlaşması'ndan sonra Hz. Peygamber, Medine'nin çevresindeki kabileleri İslam'a davet etmek için uğraşmıştır. Müslümanlığı kabul eden kabilelere de İslam'ın esaslarını anlatması ve zekatları toplaması için elçiler göndermiştir. Biz burada elçi diyoruz çünkü o zamanlar kurumsallaşmış vali ya da kadı görevlileri yoktu. Muaz b. Cebel de Hz. Peygamber tarafından Yemen Müslümanlarına gönderilen bir elçi olup orada bir nevi kadılık yapması için görevlendirilmiştir. Tabi Muaz, göreve gitmeden önce Hz. Peygamber, ona bir anlaşmazlık yada problem ile karşılaştığında önce neye göre hüküm vereceğini sormuştur. Muaz da önce Kur'an'a göre hüküm vereceğini, onda bulamaz ise Hz. Peygamber'in sünnetine göre, eğer onunla da hüküm veremez ise kendi reyini dikkate alacağını söylemiş ve Hz. Peygamber de onun bu görüşünü tasvip etmiştir.¹⁶¹

Hz. Ömer halifelige geçtikten sonra ilerleyen fetihlerle Irak ve Suriye tamamen ele geçirilmiş, Hindistan'a kadar Müslümanlar ilerleme kaydetmiştir.¹⁶² Bu fetihlerin tabii sonucu olarak değişik dinden, ırktan insanlar Müslümanların hâkimiyeti altına girmiştir. İslam'ın gerek zimmiler gerekse Müslümanlar için getirdiği belli başlı kurallarına insanlar uyum sağlamaya çalışmışlardır. Fakat farklı kültürden olan bu insanlar, İslam devletinde çoğaldıkça hukuki sorunlarda da artış olmuştur. Hz. Ömer,

¹⁵⁹ "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resulüne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir." Nisa 4/59.

¹⁶⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 193

¹⁶¹ M. Yaşar Kandemir, "Muaz b. Cebel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.30 (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 338-339.

¹⁶² Abdüsselam Arı, "Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (2003): 86.

valilerin idari işlerin yanında adli (hukuki) işleri yürütmekte zorlandığını düşünerek her vilayete kadı ataması yapmıştır.¹⁶³

Vali seçiminde liyakate önem verdiği gibi kadılarını seçerken de kabiliyetini ve bilgisini göz önüne bulundurmıştır. Kişinin soyu, konumu, Kureyşli olup olmaması onun için önemli olmamıştır. Kufe'ye atadığı Ammar b. Yasir mevali olan bir aileden gelmiştir. Aynı şekilde daha sonra tayin ettiği Şureyh b. Haris, İran asıllı birisidir. Medine'de kadılık yapan Zeyd b. Sabit ise Kureyş'ten değil Medinelidir.¹⁶⁴ Burada Kadı Şureyh'in kadılığa nasıl atandığına dair konuyu açıklayıcı nitelikte şöyle bir rivayet geçmektedir:

Hz. Ömer b. el-Hattâb bir at almak için pazarlığa girdi. Atı denemek için üzerine bindi. O sırada at düştü ve topallamaya başladı. Bunun üzerine Ömer, atın sahibine: "Atını al!" dedi. Adam: "Hayır almam." dedi. Ömer: "Aramızı bulacak bir hakem seç." dedi. Adam: "Şureyh hakem olsun." dedi. Ömer ile atın sahibi, Şureyh'in yanına gittiler ve hakem olmasını istediler. Şureyh, Ömer'e: "Ey Emirü'l-Müminin! Satın aldığını al. Yoksa aldığın gibi geri getir." dedi. Ömer: "Kadılık ancak bu şekilde olur." diyerek Şureyh'e: "Seni Kufe'ye kadı tayin ettim." dedi.¹⁶⁵

Kadıların objektif olması, hakkı olana hakkını vermesi, Allah korkusu ile adaletli davranması Hz. Ömer için her zaman önemli olmuştur. O yüzden tayin ettiği kadılarına mektuplar yazarak bu hususta talimatlar vermiştir.¹⁶⁶ Bunların en önemlisi Hz. Ömer'in Ebu Musa el-Eş'arî'ye yazdığı mektuptur:

Bundan sonra yargılama işi bir farz ve uyulması gerekli bir sünnettir. Sana bir iş geldiğinde iyi anla, dinle. Zira infazı mümkün olmayan bir şeyle konuşmada fayda yoktur. İnsanlar arasında durumunla, adaletinle, mahkemedeki celselerinde ümitsizlik ver ki üstün olan senden bir şey beklemesin, zayıf olan da adaletinden ümitsizliğe düşmesin. Davacıya delil, inkar edene de yemin teklif etmek gerekir. Helali haram, haramı helal yapmayan sulh, Müslümanlar arasında muteberdir. Önce verdiğin karardan bilahare dönmeni gerektiren bir şey olursa eski kararından dönmekten çekinme. Çünkü hak hadimdir, hiçbir zaman çığnenmez. Hakkı aramak, hakka müracaat etmek, batıl ve yanlışta ısrardan hayırlıdır.

¹⁶³ Kılıç, *Şehir Yönetimi*, 96; "İslam ülkesi vilayetlerine kadılar tayin eden ilk kişi Hz.Ömer'di. Kadılar halife tarafından veya umumi valiler (yani namaz kıldırma ve vergi işlerini birlikte yürüten) tarafından tayin ediliyorlardı. Hz. Ömer, Ebu Derda'yı Medine kadılığına, Şureyh b. Haris el Kindi'yi Kufe kadılığına, Ebu Musa el-Eşari'yi Basra kadılığına, Osman b. Ebi'l-As'ı da Mısır kadılığına tayin etti. Şam bölgesi kadılığını müstakil bir kadılık haline getirdi." İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, II, 196-197

¹⁶⁴ Algül, *İslam Tarihi*, II, 330.

¹⁶⁵ İbn Sa'd, *Tabakat*, VIII, 237, Ahmet Nedvi, *Asrı Saadet Peygamberimiz'in Ashabı*, çev: Ali Genceli (İstanbul: Doğan Ofset Matbaacılık, 1985), I, 314.

¹⁶⁶ "Hz. Ömer kadılara özel talimat verirdi. Mesela Hz. Ömer, Şureyh'e şu mektubu yazmıştı: 'Hükümlerini Kur'an-ı Kerim'e isnad ettir. Şayet orada aradığını bulamazsan Hadis'e müracaat et. Orada da aradığını bulamazsan İcma-i Ümmet'e göre hüküm ver. Bu da olmazsa ictihad et.'" Şibli, *İslam Tarihi*, VI, 365.

Allah'ın kitabı ve Resulün (sav) sünnetinde bulunmayan ve içinde bir vesveseye yol açan huşuları iyi araştır, anla. Sonra misaller ve benzerler bul. Benzeyenleri birbirine kıyas et.

Davacıya ve deliller getirene ve bu suretle hakkını ispat edene hakkını ver. Hak ispat edenindir. İspat edemezlerse senin hükmüne bağlıdır. Bu durum tereddüt etmekten, hiç hüküm vermeyen daha iyidir. Müslümanlar birbirine karşı çok adildirler. Şahitlikleri muteberdir. Şu kadar var ki, bir zina iftirası cezasına çaptırılan, yalancı şahitliği denenmiş olan, yakın akraba olması sebebiyle yalan söyleyeceği zannedilenler hariçtir. Böylelerine yemin vermekten, delillerini kabul etmekten, Allah hakimleri uzaklaştırmıştır.

Kalbine vesvese veren şeylerden, dar kalplilikten, taraflara kızmaktan kaçın. Adalet makamında hak ile hareket eden Allah mükâfatlandırır, iyilerden yapar. Selamlar sana olsun...¹⁶⁷

Tarafsızlığın önemine vurgu yapılan bu mektupta, yargılama hukukunun usullerinin nasıl olacağına dair bilgiler verilmektedir. Aynı zamanda daha sonraki dönemlerde yaşayan İslam hukukçularına da önemli bir kaynak değeri bulunmaktadır.

Bunun yanında adaletin iyi bir şekilde işlemesi için Hz. Ömer, kadıların başka işlerle uğraşmasını istemeyerek onları yüksek ücretli maaşa bağlamıştır.¹⁶⁸ Böylelikle kadıların rüşvet, yolsuzluk gibi kötü işlere bulaşmasını da engellenmeye çalışmıştır.¹⁶⁹

2.4. BEYTÜLMAL GÖREVLİLERİ

Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir döneminde vergi toplama işini gönderdikleri elçiler ya da valiler yapmaktaydı. Hz. Ömer ise bu işi bizzat kendisi yapmış¹⁷⁰ ya da valilerden ayrı olarak özel memurlar tayin etmiştir. Kendisi fetihler ile ilgilenirken Medine'de hazine işlerine bakması için Abdullah b. Erkam'ı görevlendirmiştir.¹⁷¹ Uzak şehirlerde vergileri toplaması için de görevliler tayin etmiştir. Bu görevliler vergileri topladıktan sonra gerekli yerlere harcamış arta kalan malları ise merkez beytülmaline göndermişlerdir.¹⁷²

¹⁶⁷ Ebu'l Hasan el-Maverdi, *El-Ahkamu's-Sultaniye*, çev: Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976), 80.

¹⁶⁸ Temmâvî, *Hz. Ömer*, 299.

¹⁶⁹ "Emirü'l-Mü'minin, kadıların herhangi bir şekilde yolsuzluk yapmamaları için onlara yüksek maaşlar vererek dedikoduların önünü alırdı. Ayrıca, kadı veya hâkimlerin ticaret ile meşgul olmalarına müsaade etmezdi. Bazı önemli davalarda kadıların verdikleri kararları bizzat kendisi dikkatle tetkik ederek durumlarını kontrol ederdi. Fukara, zengin, reis ve avam arasındaki eşitliğin devamını temin hususunda büyük gayretler sarf ederdi." Hayati Ülkü, *İslam Tarihi*, II, 27.

¹⁷⁰ Mehmet Erkal, "Âmil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.3 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 59.

¹⁷¹ Şibli, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 224.

¹⁷² Mehmet Erkal, "Beytülmal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.6 (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), c.6, 91.

Memurları belirlerken farklı bir yöntem izleyen Hz. Ömer, Kufe'ye, Basra'ya ve Şam'a haber göndererek aralarından en güvendikleri kimseleri seçmelerini istemiştir. Daha sonra seçilen kişilerin ise kendi şehirlerinde vergi memuru olarak görev yapmasını istemiştir.¹⁷³ Memurların görevlerini iyi bir şekilde ifa etmeleri için:

Ben sizi cabbarlar, zalimler olmanız için göndermiyorum. Siz ancak kendine tabi olunan kişiler olmalısınız. Müslümanları dövmeyiniz. Aksi halde onları zillete düşürürsünüz. Onları lüzumundan fazla da övmeyiniz, aksi halde şımartırsınız. Haklarına mani olmayınız aksi takdirde zulmetmiş olursunuz. Müslümanların haklarını kendilerine zamanında veriniz.¹⁷⁴ diye nasihatlerde bulunmuştur.

Hazinedeki paranın kontrolü açısından önemli bir yeri olan beytülmal görevlileri, kimin ne kadar vergi verdiği ne kadar maaş aldığını kontrol etmekteydiler. Hz. Ömer, beytülmalden borç aldığı zaman hazine görevlisi, halife bile olsa giderek kendisinden borcunu istemiştir. Hz. Ömer ise o vakit elinde parası yoksa görevliye maaş zamanını beklemesini söyleyerek borcunu ertelemeye çalışmıştır.¹⁷⁵

Hz. Ömer, devlet başkanı olmasına rağmen beytülmalden sadece gerektiği kadar yararlanmıştı. Hatta beytülmal ile arasındaki ilişkinin bir vasinin yetim malı ile arasındaki konumuyla aynı olduğunu söylemiştir.¹⁷⁶ Fakat buna rağmen bu kadar zenginliğin içinde Halifenin beytülmalden nasıl harcama yapması gerektiği tartışma konusu olmuştur. Tartışmalara Hz. Ömer'in şu sözleri ise noktayı koymuştur:

Allah'ın malından (hazineden) kendime helal saydığım şeyleri ben size söyleyeyim: 'Birini kışın birini de yazın sıcağında giyeceğim iki hulle; üzerine binerek hac ve umre görevini eda edeceğim bir binek hayvanı; Kureyş'ten ne zengin ne de fakir, orta halli bir adamın zaruri gıdası kadar benim ve ailemin gıda ihtiyacı.' Sonra ben Müslümanlardan birisiyim. Onlara hayırdan veya şerden ya da zenginlikten veya fakirlikten isabet eden şey bana da isabet eder.¹⁷⁷

2.5. ŞURTA (Polis)

Tarihin her döneminde idareciler, toplumun düzenini sağlamak ve toplumu emniyet altına almak için idari görevlere askerler yerleştirmiştir. Günümüzde emniyet teşkilatının görevi, aslında ilk zamanlardan beri çeşitli şekillerde yerine getirilmiştir.

¹⁷³ Ebu Yusuf, *Haraç*, 185.

¹⁷⁴ Ebu Yusuf, *Haraç*, 189.

¹⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 318.

¹⁷⁶ Erkal, "Beytülmal", *DİA*, c.6, 92.

¹⁷⁷ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 317; "Hz. Ömer: Ben, Allah'ın malını kendim için bir yetimin malı gibi düşünüyorum. İhtiyacım yoksa ona dokunmam. Muhtaç bir duruma düştüğüm de maruf bir ölçüde (aşırıya kaçmadan) harcarım." Kandehlevi, *Hayatü's Sahabe*, II, 281.

Hız. Peygamber'in yanında Sa'd b. Ubade bekçilik (koruyuculuk) görevi yapmış, hatta geceleri onu koruması için bazı sahabiler de görevli olmuştur.¹⁷⁸ Hz. Ebu Bekir zamanında Ridde olaylarında şehirde askerler olmadığı için şehri koruma görevini Abdullah b. Mesud ve Hz. Ömer gibi bazı sahabiler üstlenmiştir.¹⁷⁹

Daha sonra Hz. Ömer halife olarak başa geçtiğinde koruyuculuk görevini bizzat kendisi tek başına, kırbacı elinde dolaşarak yapmıştır.¹⁸⁰ Yardıma ihtiyacı olana yardım etmiş,¹⁸¹ halkın güvenliğini kontrol etmiştir. Bu görevi bazen de yanına sahabeden Abdurrahman b. Avf'ı yanına alarak da yapmıştır.¹⁸²

Hız. Ömer döneminde müstakil bir şurta teşkilatının olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü Hz. Ömer, Medine'de bu görevi kendisi üstlenmiş, başka kişiler tayin etmemiştir.¹⁸³ Diğer şehirlerde valiler ya da kadılar tarafından suçluların yakalanması ve verilen cezaların uygulanması için görevliler tayin edilmiş ve bunlara başlangıçta "ahdas" denilmiştir.¹⁸⁴ Böylece başka şehirlerde de bu alanda görevliler tayin ettiği için şurta teşkilatının temelleri Hz. Ömer döneminde atılmış diyebiliriz.¹⁸⁵

2.6. HİSBE (Zabıta)

Kelime manası "hesap etmek, sevabını umarak bir işi yapmak, çirkin bir iş yapmayı kınamak" olan¹⁸⁶ hisbe, "Emr bi'l-mar'uf nehiy ani'l-münker" yani iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak ilkesini temel düstur edinen bir kuruluştur.¹⁸⁷ Çarşı-pazarda düzeni sağlamak, suçluya had cezası dışında çeşitli cezalar vermek, toplumdaki

¹⁷⁸ Buhari, Cihad, 69.

¹⁷⁹ Metin Yılmaz, "Şurta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.39 (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 242.

¹⁸⁰ "Ömer, insanları korumak amacıyla geceleri Medine'de dolaşan ve asa taşıyıp insanları onunla terbiye eden ilk kişidir. Ondan sonra 'Ömer'in asası, sizin kılıcınızdan daha korkunçtur.' sözü meşhur olmuştur." İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 325.

¹⁸¹ "Geceleri koruyucu olarak gezen ilk kişi oydu. Bir gece Ensar'dan bir kadının suyunu taşıyamadığını görünce kendisine yardım etti, şahsen suyunu taşıdı, kendisine hizmetçi tayin ederek nafaka bağladı." Temmâvî, *Hız. Ömer*, 33.

¹⁸² İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 348.

¹⁸³ Metin Yılmaz, "İslam Şurta Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)", (Doktora Tezi, Samsun, 2003), 32.

¹⁸⁴ Şibli, *Büyük İslam Tarihi*, VI, 369-370.

¹⁸⁵ Daha sonra Hz. Osman zamanında bu teşkilat, müstakil hale gelmiştir. Kılıç, *Şehir Yönetimi*, 97.

¹⁸⁶ Cengiz Kallek, "Hisbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.18 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 133.

¹⁸⁷ Ahmet Duran, "İslâm Hukukunda Sosyal Terbiye ve Kontrol Kurumu Olarak Hisbe Müessesesi", *EKEV Akademi Dergisi*, sy.64 (2015): 14.

ahlaksızlıkları gidermek gibi görevleri olan bu kurumun memurları “muhtesib” diye anılmıştır.¹⁸⁸

İslam’ın ilk yıllarında bu alanda resmi bir kurum olmasa da Hz. Peygamber’in pazarlara gidip satıcıları kontrol ettiği, tartıda, alım-satımda hile yapılmamasını öğütlediğini görmekteyiz.¹⁸⁹ Nitekim yine çarşı-pazarı kontrol amaçlı belirli kişileri görevlendirmiş, kadınlar dahi bu görevde rol almıştır. Semra bt. Nuheyk ve Şifa bt. Abdillah pazarlarda denetleyici olarak görev yapan kadınlardır.¹⁹⁰

Hz. Ömer de aynı şekilde çarşı ve pazarı kontrol etmiş, diğer şehirlerde de bu alanda görevliler tahsis etmiştir.¹⁹¹ Daha öncede var olan bu faaliyetler, Hz. Ömer zamanında sadece pazarlar ile sınırlı kalmayarak toplumsal hayatın tamamını kapsamıştır¹⁹² ve şehir valisinin yükünü hafifletmiştir.¹⁹³ Günümüzdeki zabitanın ve bekçilerin görevlerini, Hz. Ömer döneminde muhtesibler yapmış desek daha açıklayıcı olur.

Muhtesiplerin fiyat kontrolü, ürünlerin kalite kontrolü, ölçü ve tartıların güvenilirliği, haram olan ürünlerin alım satımının önlenmesi gibi görevleri vardır.¹⁹⁴ Bunların yanında cezaları uygulayan, davalı davacı olmadan anlaşmazlık vuku bulduğunda direkt hüküm verebilen, insanların İslam’ın belirlediği ahlak kuralları çerçevesinde davranmasını sağlayan hisbe kurumu, bu yönüyle kadıların ve şurta memurlarının da yardımcıları olmuşlardır.¹⁹⁵

2.7. HAPİSHANELER

Hapis cezaları İslam’dan önce de Araplar arasında uygulanan bir ceza şekli olmakla birlikte hapisane için özel bir yapı o dönemde inşa edilmemiştir. Suçlular veya esirler, evlere, duvarlara, direklere bağlanarak en çok da sürgün edilerek

¹⁸⁸ Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzeri, *İslam Devletinde Hisbe Teşkilatı*, çev: Abdullah Tunca (İstanbul: Marifet Yayınları, 1993), 16.

¹⁸⁹ Ebu Davud, *Büyu*, 52.

¹⁹⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 959

¹⁹¹ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi-2 Hülefa-i Raşidin Dönemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), II, 175.

¹⁹² Kallek, “Hisbe”, *DİA*, c.18, 135; İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, II, 200.

¹⁹³ Kılıç, *Şehir Yönetimi*, 98.

¹⁹⁴ Cengiz Kallek, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, Ed: Vecdi Akyüz, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), III, 361.

¹⁹⁵ Duran, “İslâm Hukukunda Sosyal Terbiye ve Kontrol Kurumu Olarak Hisbe Müessesesi”, *EKEV Akademi Dergisi*, sy. 64 (2015): 14.

cezalandırılmıştır. İslam geldiği zaman Mekkeli müşriklerin, Müslümanlara eziyet için onları çatası olmayan evlere bağlayıp hapsetmeleri, onların hapis cezasını uyguladığını göstermektedir.¹⁹⁶

Hz. Peygamber döneminde de hapisane için özel bir bina yapılmamıştır.¹⁹⁷ Evler veya mescitler bu iş için kullanılmıştır.¹⁹⁸ Hapsedilenler o dönemde esir olarak anılmış ve uzun süreli alıkonulmayarak ya affedilmiş ya da fidye karşılığı serbest bırakılmıştır.¹⁹⁹ Hz. Ebu Bekir zamanında da durum aynı şekilde devam etmiştir.

Hz. Ömer, halifelğe geçtiğinde hukuki sorunlar artmış ve suçlulara hapis cezası verme işlemi daha sık uygulanmaya başlanmıştır. Bundan dolayı Hz. Ömer, Saffan b. Umeyye'nin evini dört bin dirheme satın alarak hapisane için kullanmıştır.²⁰⁰ Böylece ilk defa Hz. Ömer tarafından hapis cezaları için özel bir mekan tahsis edilmiştir.

Basra'da hükümet binasına bitişik şekilde bulunan hapishanenin varlığı,²⁰¹ Kufe'de kamıştan hapishanenin yapılması²⁰² bu dönemde diğer merkezi şehirlerde de hapishanelerin olduğunu göstermektedir.

2.8. DÂRÜ'L-İMÂRE

İslam'ın ilk yıllarında Medine'de devlet işleri, inşa edilen mescitte Hz. Peygamber tarafından yürütölmekteydi. Mescid'in doğu yönünde Hz. Peygamber'in eşlerine ait odalar, kuzey yönünde ise devlet hazinesine ait bölüm bulunmaktaydı.²⁰³ Böylece mescid, hem ibadet hem barınma ihtiyacının karşılandığı hem de siyasi işlerin yürütöldüğü bir mekan olmuştur. Hz. Ebu Bekir'in evi de Medine'de mescidin güneybatı köşesinde olup halifelği döneminde aynı şekilde devlet işlerini mescitten yürötmekteydi.²⁰⁴ Hz. Ömer zamanında Medine'de mescitten ayrı olarak yaptırılmış bir

¹⁹⁶ Ali Bardakoğlu, "Hapis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.16 (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 54.

¹⁹⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 934.

¹⁹⁸ "Hz. Peygamber, Necd cihetine bir süvari müfrezesi gönderdi. Bu müfreme Beni Hanîfe kabilesinden Sümâme b. Usâl denilen bir kişiyi esir edip getirdiler. Ve onu mescidin direklerinden birisine bağladılar. Nihayet Peygamber Sümâme'nin yanına çıktı da: "Artık Sümâme'yi salıverin" buyurdu." Buhari, *Salat*, 76.

¹⁹⁹ Metin Yılmaz, "İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkumların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.12-13 (2001): 543-544.

²⁰⁰ Buhari, *Husumet*, 7.

²⁰¹ Şibli, *Büyük İslam Tarihi*, VI, 375.

²⁰² Belazuri, *Fütuh*, 529.

²⁰³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1054.

²⁰⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1058.

dârü'l-imâre binasının varlığından bahsedilmektedir. Hz. Ömer, siyasi faaliyetleri buradan yürütmüştür.²⁰⁵

Genişleyen İslam coğrafyası ile yeni fethedilen bölgelerin kontrolü açısından Hz. Ömer tarafından buralara valiler tayin edilmiştir. Kurulan şehirlerde ilk öncelik merkezde bir mescid ve mescidin yanında valilerin ikamet ettiği, devlet işleriyle ilgilendiği ilk defa “dârü'l-imâre” adında binalar inşa edilmiştir.²⁰⁶

Şehirlerin kuruluşu konusunda aktardığımız üzere, Basra şehrinde vali Ebu Musa b. el-Eşari zamanında meydana gelen yangınlar sonucu tekrardan merkezde bulunan cami ve dârü'l-imâre bitişik olarak kerpiçten üzeri dallar ile örtülü olarak bina edilmiştir.²⁰⁷ Kufe şehrinde de Sa'd b. Ebu Vakkas'ın vali olduğu sırada mescitten ayrı bir yerde dârü'l-imâre binası yaptırılmıştır. Fakat binanın içinde bulunan beytülmal hırsızlar tarafından soyulunca, Hz. Ömer'in emri ile dârü'l-imâre şehrin merkezindeki camiye bitişik olarak tekrar yapılmıştır.²⁰⁸ Böylece vali camide imamlık görevini yerine getirirken beytülmalin de içinde bulunduğu dârü'l-imâreden uzaklaşmamış olmaktadır.

2.9. BERİD (Posta)

Berid,²⁰⁹ esasında bir haberleşme sistemidir. Tarih boyunca insanlar çeşitli şekillerde haberleşmişler ve bu alanda en çok mektup kullanmışlardır. Hz. Peygamber, Medine dışındaki başka kabilelerle ya da devletlerle irtibat kurmak için mektup ya da elçiler göndermiştir. Bu da esasında berid teşkilatının bir tezahürüdür.

Hz. Ömer idareyi ele aldıktan sonra genişleyen İslam coğrafyasında gerek komutanlarla gerekse vilayetlerdeki valilerle, merkezden iletişimde zorluklar yaşanmıştır. Bu ihtiyaçtan dolayı şehirlerarası yollara posta istasyonları yapılmış ve mektupları taşıyanlar uzun mesafelerde burada dinlenme fırsatı bulmuştur.²¹⁰ Bununla

²⁰⁵ Yılmaz Can, “İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli unsuru: Cuma Mescidi Darü'l-İmara İkilisi Üzerine Bir Değerlendirme.” *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.8 (1996): 124.

²⁰⁶ Kılıç, “Vali”, *DİA*, c.42, 493.

²⁰⁷ Belazuri, *Fütuh*, 396.

²⁰⁸ Taberi, *Tarih*, IV, 72. (1958)

²⁰⁹ “Berid, posta istasyonlarından her biriyle diğeri arasındaki mesafeye denir ki buda dört fersah veya on iki mildir. Sonra bu kelime mektupları taşıyan kimse için, şimdi ise daha geniş anlamda posta torbaları için kullanılmaktadır. Berid temelde Fars menşelidir. Sonra İslam devletlerinde kullanıldı ve bunun için ‘âmilü'l-berid’ denilen özel bir görevli tayin edildi. Bu görevli valiler ve bölgelerin haberlerini darülhilafe’ye (başkente), buradan da onlara taşıyordu” Kettani, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, I, 267.

²¹⁰ İbrahim Harekât, “Berid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.5 (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 498.

ilgili Buhari’de Ebu Musa’nın çölde postacıların evinde namaz kıldığına dair bir rivayet mevcuttur.²¹¹

Bu dönemde postacıların yüksek makamda olanları sorguladığını görmekteyiz. Taberi’de geçen bir rivayette, Halid b. Velid, Eş’as b. Kays’a para vermiş fakat bunu devletin hazinesinden mi yoksa kendi parasından mı verdiği tartışma konusu olmuştur. Hz. Ömer de Ebu Ubeyd’e mektup yazarak durumu araştırmasını istemiştir. Bunun üzerine Ebu Ubeyd, Halid b. Velid’i sorguya çekmek için çağırılmış, fakat ona parayı nereden tahsil edip verdiği dair soruyu mektubu getiren postacı sormuştur.²¹² Aslında postacıların varlığı komutan, vali gibi yüksek makama sahip kişilerin kontrollü olmasında bir etken olmuştur. Çünkü merkezi şehirle diğer şehirler arasında gidip gelen postacılar, halifeyi her durumdan haberdar ediyorlardı.

2.10. TAKVİM

İslamiyet öncesinden Hz. Ömer’in halifeliği dönemine kadar Araplar birçok takvim başlangıcı belirlemişlerdir. Halk arasında yaygınlaşmış olan olaylar genellikle tarih başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Bunlardan birkaç tanesini şu şekilde sıralayabiliriz: Hz. İbrahim’in ateşe atıldığı tarih, Kâbe’nin inşası, Ka’b b. Lü’ey’in ölümü ve Fil Vakası gibi söz konusu hadiseler takvim başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Hz. Ömer, H. 17. veya 18. yılda Hicret’i tarih başlangıcı kabul etmiş ve Hicri takvim kullanılmaya başlanmıştır.²¹³

Hicri takvimin nasıl ortaya çıktığı hakkında üç ayrı rivayet bulunmaktadır: Birincisi; Hz. Peygamber, Rebûlevvel ayında Medine’ye hicretten sonra tarih başlangıcını kendisi belirlemiştir. İkincisi; Medineliler, Hz. Peygamberin Medine’ye gelişinden itibaren yılları saymaya başlamışlardır. Üçüncü rivayette ise; İslam tarihinde Hicret’i takvim başlangıcı olarak kabul eden ilk kişinin Hz. Ömer olduğu aktarılır.²¹⁴

İslam tarihi kaynaklarına baktığımızda büyük çoğunluğunda bu uygulamanın ilk defa Hz. Ömer’in halifeliği zamanında gerçekleştiği yazmaktadır. O yüzden Hz. Ömer

²¹¹ “Ve Ebu Musa, sahra yanı başında olduğu halde postacıların, elçilerin evinde ve hayvan dışkısı bulunan yerde namaz kıldı: ‘Burası ile orası (namazın sahihliğinde) müsavidir’ dedi.” Buhari, Vudu, 71.

²¹² Taberi, *Tarih*, IV, 107. (1958)

²¹³ İbnü’l-Esir, *Kamil*, I, 10-11.

²¹⁴ Taberi, *Tarih*, IV, 217.

döneminde tarih başlangıcının nasıl belirlendiği hususundaki rivayetleri aktarmak istiyoruz:

İlk rivayet; Hz. Ömer'in halifeliği zamanında Ebu Musa el-Eşâri'nin "Senden bize ne vakit yazıldığı belli olmayan mektuplar geliyor." demesi üzerine Hz. Ömer, hak ile batılı ayırmak adına Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretini tarih başlangıcı yapmıştır.²¹⁵

Bir diğer bir rivayet; Hz. Ömer'in eline Şaban ayında yazılmış bir mektup geçmiştir. Fakat hangi yılın Şaban ayı olduğu bilinmediği için karışıklık ortaya çıkmış; bundan dolayı Hz. Ömer, bir takvim başlangıcı yapılmasını istemiştir. Yapılan istişare sonucunda Hz. Ali'nin önerisi ile Hicret tarih başlangıcı olarak belirlenmiştir.²¹⁶

Son rivayette ise; Hz. Ömer'in de içinde bulunduğu mecliste bir adam ayağa kalkarak ona: "Tarih başlangıcı tayin ediniz." demiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, bu teklifi uygun bulmuş ve Hicreti tarih başlangıcı ilan etmiştir.²¹⁷

Bu üç rivayetin de birbiri ile bağlantılı olduğu gözükmektedir. Fetihlerin çoğalmasıyla sınırlar genişlemiş ve o zamana kadar kullanılan takvimler yetersiz kalmıştır. Yazılan mektupların ne kadar sürede yerine ulaştığı ya da ne zaman yazıldığı tespit edilememiştir. Bu kargaşanın önüne geçebilmek için de yeni bir tarih başlangıcına ihtiyaç duyulmuştur.

Burada da yine önemli bir husus ortaya çıkmaktadır. Rebûlevvel ayında Hz. Peygamber'in hicret etmesine karşılık, hicri takvimde yılbaşı muharrem ayında başlamaktadır. Bunun sebebi ise genel olarak Araplar muharrem ayını yıl başlangıcı saydıkları için hicri takvimde de böyle kabul edilmiştir.²¹⁸

2.11. DÜZENLİ ORDU

Ordu; gücüyle ve stratejisiyle bir devletin en önemli yapı unsurlarından birini teşkil eder. Medine'ye hicretten sonra baskılardan kurtulan Müslümanlar, Hz.

²¹⁵ Taberi, *Tarih*, IV, 217-218.

²¹⁶ Taberi, *Tarih*, IV, 217-218; "Ömer b. Hattab ahaliyi bir araya topladıktan sonra onlardan: Tarih başını hangi günden itibaren tespit edelim? diye sordu. Ali b. Ebi Talib: 'Allah'ın Elçisinin (sas) hicret ederek Allah'a ortak koşanların topraklarını terk ettiği günden itibaren' diye cevap verdi. Ömer onun bu fikrini kabul etti." Taberi, *Tarih*, IV, 61. (1958)

²¹⁷ Taberi, *Tarih*, IV, 217-218.

²¹⁸ Şibli, *Büyük İslam Tarihi*, IV, 412.

Peygamber'in oluşturduğu siyasi yapı çerçevesinde hem özgürlüklerini ilan etmek hem de İslam'ı dünya üzerine yaymak için bir araya gelmiştir.

Hz. Peygamber zamanında Hac suresi 39-40. ayetler çerçevesinde Müslümanlara silahlı mücadeleye izin verildiği aktarılmaktadır.²¹⁹ O zamanki ordu gönüllülük esasına dayanan, az sayıda askerlerden oluşmaktaydı.²²⁰ Bu askerlerin fiziksel durumunu kontrol eden Hz. Peygamber, küçük yaşta olanları orduya almayarak belli bir olgunluğa erişenlerin savaşmasını söylemiştir.²²¹ Savaşa katılanlara hazırlık yapmak, onların geride kalan ailelerine bakmak da orduya katılmak kadar önem arz etmiş, böylelikle toplumun birlik olması sağlanmıştır.²²²

Hz. Ömer, hilafete geçtiği vakit, fetihlere ağırlık vermiş ve bunun için orduya gerekli olan insan gücünü sağlamaya çalışmıştır. Bunun yanında cephelerde savaşmakta olan ordulara ihtiyaç dahilinde asker takviyesi yaparak ordunun kendi içinde dengesini korumuştur. Fetihlerle birlikte gelen zenginlik, yeni kurulan şehirler insanları rahatlığa sevk etmiştir. Bu yüzden gönüllü askerlerin sayısında da azalma olmuş ve bunu fark eden Hz. Ömer, valilerine emirler göndererek halkı zorunlu olarak askere göndermelerini istemiştir.²²³ Yine bu endişeyle divanlar oluşturularak askerlere maaş bağlamış, dört aydan fazla ailelerinden ayrı kalmalarına müsaade etmemiştir.²²⁴ Ayrıca

²¹⁹ “Saldırıya uğrayanlara zulme maruz kaldıkları için savaş izni verildi. Allah onları muzaffer kılmaya elbette kadirdir.(39) Onlar sırf “Rabbimiz Allah’tır” dediklerinden dolayı haksız yere yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah’ın, insanların bir kısmıyla diğer kısmını engellemesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler -ki oralarda Allah’ın adı bol bol anılır- yıkılır giderdi. Allah kendi dinine yardı edenlere muhakkak yardım edecektir. Kuşkusuz Allah güçlüdür, mutlak galiptir.(40) Hac 22/ 39-40; Diyanet, *Kur’an Yolu*, III, Hac Suresi 39-41. ayetlerin tefsiri, 736-738.

²²⁰ Buhari, Cihad, 137.

²²¹ Buhari, Şehadet, 18.

²²² Müslim, İmaret, 38.

²²³ Taberi, *Tarih*, III, 483. (1955)

²²⁴ “İbn Cüreyc anlatıyor: ‘sözüne güvendiğim bir adam bana şöyle nakletmişti: Bir gün Ömer (ra) aramızda dolaşırken bir kadının:

-Gece uzadı her taraf karardı/Oynaşacağım bir sevgilinin yokluğu beni üzdü/ Eğer Allah korkusu olmasaydı/ Şu divanın her tarafı gıcırdardı! diye şiir okuduğunu duydu. Kadına:

-Neyin var? diye sordu.

-Aylar var ki kocamı benden uzaklaştırdın. Kendisini çok özledim.

-Bir kötülük mü düşündün?

-Allah korusun!

-Öyle ise nefesine hâkim ol, o tarafa giden posta ile kocana haber verilecek.

Ondan sonra Hz. Ömer, kızı Hafsa'nın yanına girdi ve:

-Sana mühim bir şey soracağım, bu hususta beni aydınlat! Bir kadın ne kadar sürede kocasını özler? diye sordu.

Hafsa utanıp başını eğdi. Hz. Ömer:

-Allah gerçekleri açıklamaktan utanmaz dedi. Bunun üzerine Hafsa eliyle üç ay, en çok dört ay tahammül edebileceğini (diğer bir rivayette altı) işaret etti. Bu işaret üzerine Hz. Ömer komutanlara, askerleri dört aydan fazla seferde tutmamaları hususunda emirnameler yazdı” Kandehlevi, *Hayatü's Sahabe*, I, 417.

askeri konaklar iklim koşulları dikkate alınarak yapılmış ve seferler mevsime göre ayarlanmıştır.²²⁵ Böylelikle Hz. Ömer, askerlerin koşullarını iyileştirerek rahat etmelerini sağlamıştır.

2.12. SÜRGÜNLER

Kaynaklarda sürgün olayı daha çok dini açıdan değerlendirilmiştir. Şöyle ki, Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in "*Arap yarımadasında iki din bir arada kalmayacaktır.*" hadisini iştmiş, bunun üzerine ehl-i kitabı sürgün etmiştir.²²⁶ Fakat biz bu hadisin, Hz. Ömer'in gerçekleştirmiş olduğu sürgünü dini bir delile dayandırmak için sonradan uydurulduğunu düşünmekteyiz.²²⁷ Çünkü böyle bir hadis olsaydı bu sürgün faaliyetini, önceki halife olan Hz. Ebu Bekir'in yapması gerekirdi.²²⁸ O yüzden Hz. Ömer'in sürgün faaliyeti dini değil tamamen siyasi nedenlerden dolayıdır. Şimdi bu siyasi nedenlerle ilgili ele alınan değişik rivayetleri değerlendirmeye çalışacağız.

2.12.1. Hayber ve Fedek Yahudileri

Hicretin yedinci senesinde²²⁹ Hz. Peygamber, Hayber'i savaş yoluyla fethetmiş ve taşınabilir olan mallar ile taşınamayan mallar dediğimiz toprakları ganimet olarak almıştır. Taşınamayan zirai toprakların işlenmesini ise her yıl mahsulün yarısını almak şartıyla Yahudilere bırakmıştır. Çünkü Hz. Peygamber'in çiftçilik yapabilecek sahabileri yoktu,²³⁰ bundan dolayı Hayber Yahudilerini canlarını korumak ve ürünlerinin yarısını almak şartıyla toprakları işlemeyi kendilerine bırakmıştı.²³¹ Hayber'in fethedilmesinin ardından Fedek Yahudileri de savaşa girmeden Hz. Peygamber ile anlaşma yapmışlardır. Böylelikle ürünlerinin yarısı karşılığında topraklarının kendilerine bırakılmasını istemişlerdir.²³²

²²⁵ Şibli, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 248.

²²⁶ İbnü'l-Esir, *Kamil*, II, 209.

²²⁷ Bu konuda bk. Azimli, *Hz. Ömer*, 63.

²²⁸ Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayın No:4, 1989), 192.

²²⁹ Vakıdî, *Megazi*, II, 288.

²³⁰ Zühri, *Megazi*, 74.

²³¹ Belazuri, *Fütuh*, 25.

²³² Vakıdî, *Megazi*, II, 364.

Hız. Peygamber, Hayber'in ganimetlerinden beşte birini kendisine ayırdıktan sonra geri kalanları Hudeybiye'ye katılan Müslümanlar arasında paylaşmıştır.²³³ O yüzden Hayber toprakları Müslümanlar için sürekli bir uğrak yeri olmuştur. Fedek arazileri ise savaş yoluyla fethedilmediği için Haşır suresinde belirtildiği üzere bu toprakların gelirleri sadece Hız. Peygamber'e kalmıştır.²³⁴

Hız. Peygamber'e ait olan ve Yahudilerin işledikleri araziden elde edilen gelirler beytülmale alınmış ve ayette belirtilen yerlere sarf edilmiştir.²³⁵ Hız. Peygamber'den sonra da bu durum böyle devam etmiş, fakat Hız. Ömer zamanında Yahudiler buldukları yerden Kuzey Arabistan'a sürgün edilmiştir.²³⁶ Kaynaklarda sürgüne sebep olan çeşitli rivayetler aktarılmaktadır. Şimdi bu rivayetleri tek tek ele alarak inceleyeceğiz.

İlk olarak bahsedeceğimiz neden; İbn Sa'd ve Belazuri'nin aktardığına göre Hız. Ömer zamanında, tarım yapabilecek insanlar artınca Hız. Ömer, Yahudileri Şam'a sürgüne göndermiştir.²³⁷ Burada Hız. Ömer'in Yahudileri sürgün etmesindeki temel nedenin ekonomik olduğunu görüyoruz.

Diğer bir neden ise Belazuri'nin aktardığı veba salgınıdır ki buna göre, Yahudiler arasında veba salgını ortaya çıkınca Hız. Ömer, onları sürgün etmiştir.²³⁸ Bu gerekçenin sürgün için yeterli olduğunu söylemek çok mantıklı değildir. Çünkü rivayetin devamında Belazuri, Yahudilerin Müslümanlara kötü davrandığına da işaret etmektedir. O yüzden veba salgını sürgün için sadece bahane olabilecek bir nedendir.

En çok bahsedilen başka bir sebep de, Abdullah b. Ömer ile iki sahabe Hayber'e kendilerine ait topraklarının durumuna bakmak için gittiklerinde Abdullah b. Ömer gece uyurken saldırıya uğramıştır ve bunun üzerine olayı haber alan Hız. Ömer, halka şöyle seslenmiştir:

Ey insanlar! Hız. Peygamber, Hayber'in Yahudileriyle dilediğimiz zaman onları çıkarabileceğimiz üzerine muamele yapmıştı. Abdullah b. Ömer'in üzerine

²³³ Yahya b. Âdem, *Kitabü'l- Harac*, çev: Osman Eskicioğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 49-51; Zühri, *Megazi*, 74.

²³⁴ "Allah'ın, (fethedilen) memleketlerin ahalisinden savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar; Allah'a, peygambere, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) haline gelmesin diye (Allah böyle hükmetmiştir). Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah'ın azabı çetindir." Haşır, 59/7.

²³⁵ Ebu Yusuf, *Haraç*, 56.

²³⁶ Azimli, *Hız. Ömer*, 62.

²³⁷ İbn Sa'd, *Tabakat*, II, 117; Belazuri, *Fütuh*, 28.

²³⁸ Belazuri, *Fütuh*, 25.

saldırmışlar ve onun ellerini yarmışlardır. Nitekim size bu haber gelmiştir. Bundan önce de Ensardan birinin üzerine saldırmışlardı. Onların bunu yaptıklarından şüphemiz yoktur. Orada bizim onlardan başka bir düşmanımız yoktur. O halde Hayber’de kimin malı var ise ona kavuşsun, Çünkü ben Yahudileri çıkartacağım. demiş ve Hayberlileri sürgüne yollamıştır.²³⁹

Rivayete baktığımızda öncesinde de Yahudilerin Ensar’a saldırdığı söylenmektedir. Buda demektir ki son olan bu suikast olayı da onları yerlerinden çıkarmak için bir bahane olmuştur.

Ele aldığımız bu bilgileri değerlendirmek gerekirse; Hayber’in konumu bakımından Müslümanlar için önemli bir yeri olduğunu anlamaktayız. Hz. Ömer zamanında artan fetihleri, genişleyen toprakları, çoğalan insanları göz önüne aldığımızda; Hz. Peygamber zamanında eman verilen ve Müslümanların yararı için orada bırakılan Yahudilere artık ihtiyaç olmadığını açıkça görmekteyiz. Hz. Ömer de bunları gördüğünden suikast olayını yahut veba salgınını bir bahane olarak öne sürmüş ve Yahudileri sürgün etmiştir.

Aynı şekilde Fedek Yahudilerinin sürgünü de gerçekleşmiş fakat Hz. Peygamber zamanında yaptıkları anlaşmada topraklar kendilerine ait olup sadece elde ettikleri ürünün yarısını verdikleri için Hz. Ömer, onları sürgün etmeden önce arazilerinin değerini tespit etmiş ve yarısını kendilerine ödemiştir.²⁴⁰ Burada anlaşılan odur ki, savaşla ele geçirilen Hayber ile sulhen fethedilen Fedek arazileri ayrı ayrı hükümlere tabi olmuştur. Hz. Ömer “Hayber’de kimin malı varsa onu alsın” dediğinde Hayber’in topraklarının ganimet olarak ele geçirilmiş olduğunu ve savaşa katılanlar arasında paylaştırıldığını anlamaktayız.²⁴¹ Fedek için ise böyle bir uygulama söz konusu değildir. Çünkü Fedek sulhen ele geçirilmiş ve sadece Hz. Peygamber’e ait olan topraklardır. O yüzden Hz. Ömer, Fedek Yahudilerini sürdükten sonra buradaki topraklardan elde edilen gelirleri beytülmale almıştır.²⁴²

²³⁹ İbn-i Hişam, *Sire*, III, 487-488.

²⁴⁰ “Hz. Ömer Hayber Yahudilerini yurtlarından sürdü. Onlar toprak ve meyve bahçelerinden mahrum olarak yurtlarını terk ettiler. Hâlbuki Fedek Yahudileri, Peygamber’le önceden yaptıkları antlaşma gereğince arazinin yarısı kendilerine aitti. Hz. Ömer, -Peygamber’in kendileriyle yaptığı antlaşmayı düşünerek- toprak ve meyve bahçelerinin yarısını kıymetini altın, gümüş, deve ve eyer olarak ödedikten sonra onları yurtlarından sürdü.” Ebu Ubeyd, *Emval*, 25.

²⁴¹ Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 186; Âdem, *Harac*, 50.

²⁴² Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 187.

2.12.2. Necran Hristiyanları

H. Peygamber ile Necran Hristiyanları, canlarının korunması şartıyla her yıl iki bin elbise vereceklerine dair anlaşma yapmışlardır. Böylelikle Hristiyanların yerlerinde kalmasına H. Peygamber müsaade etmiştir. Bu anlaşma H. Ebu Bekir döneminde de yinelenerek devam etmiş²⁴³ fakat H. Ömer'in halifeliğinde yerlerinden çıkarılmışlardır. Necranlıların sürgününe dair elimizdeki bilgilerde üç farklı sebep ileri sürülmektedir.

Birincisi Necran halkı, H. Peygamber ile riba yapmayacaklarına dair anlaşmış fakat daha sonra faize bulaştıkları için H. Ömer, onları arazilerinden çıkarmıştır.²⁴⁴ Böylelikle onları H. 20 senesinde²⁴⁵ Kufe tarafına sürmüştür.²⁴⁶

İkincisi; H. Ömer, Necran halkının güçlenerek Müslümanlara zarar vereceğini düşünmüştür. O yüzden onları Irak tarafına sevk ettirmiş ve orası Irak Necranı diye anılmaya başlanmıştır.²⁴⁷

Üçüncü olarak çok farklı bir sebep daha vardır ki; Necranlılar nüfusları artınca birbirlerini kıskanmış ve H. Ömer'e gelerek "Bizi yurdumuzdan çıkar." demişlerdir. H. Ömer de bunu kullanarak onları çıkarmış fakat daha sonra Necran halkı pişman olup geri dönmek istemişlerdir ama H. Ömer kabul etmemiştir.²⁴⁸

H. Ömer'e sürgün kararı aldırın sebebin ne olduğunu kesin olarak söylenememekle birlikte kaynaklarda geçen bu sebepleri değerlendirmeye çalışacağız. Riba meselesinde gördüğümüz, ortada bir anlaşmanın olduğu ve bu anlaşmanın ihlalinin söz konusu olduğudur. Bundan dolayı H. Ömer'in onları sürgün etmesi haklı bir sonuçtur. Fakat araştırmalarımızdaki bilgilerde birçok gayr-i müslimin faiz işiyle uğraştığını²⁴⁹ görüyoruz, bunların içinde sırf Necranlıların sürgüne tabi tutulması başka bir sebebin olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde, H. Peygamber zamanında bile topraklarını bırakmamak için anlaşma yapmak isteyen Necran halkının, daha sonradan birbirlerini kıskanma uğruna yurtlarından çıkmak istemesi oldukça düşündürücüdür.²⁵⁰ Ebu Yusuf'un, H. Ömer'in Necranlıların Müslümanlara zarar vereceği düşüncesinden

²⁴³ Ebu Yusuf, *Haraç*, 127-128.

²⁴⁴ İbn Sa'd, *Tabakat*, I, 342.

²⁴⁵ Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya*, II, 221.

²⁴⁶ "Yahudileri Hicaz'dan çıkarıp Arap yarımadasından Şam'a sürdü. [Hristiyan olan] Necrân halkını [yurtlarından] çıkardı ve Kufe tarafına iskân etti." İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 326.

²⁴⁷ Ebu Yusuf, *Haraç*, 128.

²⁴⁸ Belazuri, *Fütuh*, 77.

²⁴⁹ Fayda, *H. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, 189.

²⁵⁰ Azimli, *H. Ömer*, 64.

dolayı onları sürgün ettiğine dair rivayeti, asıl sebebin bu olduğunu ve diğerlerinin ise belki bir bahane olabileceğini düşündürmektedir.

Hz. Ömer, Necran Hıristiyanlarını sürgün ederken onlara hitaben şöyle bir mektup yazmıştır:

Bu Müminlerin Emiri Ömer'in Necran ahalisinden olanlara yazdığı belgedir. Onlardan yolculuk yapanlar Allah'ın güvencesi altındadırlar. Rasulullah'ın (sas) ve Ebu Bekir'in onlara yazdığı ahitnamelere bir vefa borcu olarak hiçbir Müslüman onlara zarar vermez. Bundan sonra onlardan bazı kimseler Şam ve Irak tarafına göç edecek olursa, Şam ve Irak yöneticileri onlara hurmalık tarla versinler. Onların kendi çalışmalarıyla elde ettiklerine gelince, bu onlar için bir sadakadır ve onların arazilerine bir karşılıktır. Hiç kimse onda hak iddia edemez ve kimseye borçlu değildir. Bundan sonra bir Müslüman onlara misafir olursa zulmedenlere karşı onlara yardımcı olsun. Çünkü onlar güvence altında olan kavimlerdir. Yirmi dört ay boyunca onlardan cizye alınmayacaktır. İşletmiş oldukları köylerinin dışında hiçbir şeyle mükellef değildir. Zulme ve şiddete uğramayacaklardır. Bu ahitnameye Osman b. Affân ve Mu'aykib b. Ebû Fâtıma şahitlik yaptılar.²⁵¹

Hz. Ömer'in mektubuna baktığımızda sürgünden sonra da gittikleri yerlerde zorluk çekecek olan halka toprak verilerek bu topraklara haraç vergisi kesilmemiş ve cizye olarak alınan iki bin elbise, iki sene boyunca yeni yerlerine alışmaları için alınmamıştır.²⁵² Çünkü aynı Fedek arazisi gibi Necranlıların toprakları da sulh yoluyla ele geçirilmiştir. Bundan dolayı verdikleri iki bin elbise zimmi konumunda olan Necranlıların cizyesi olmuş ve Hz. Ömer de bunu göz önünde bulundurduğundan onlardan ayrıca cizye ve haraç almamıştır.²⁵³

Sonuç olarak, kaynaklara baktığımızda Necranlıların tamamının sürgün edilmediğini görüyoruz.²⁵⁴ Ayrıca "*Arap yarımadasında iki din bir arada kalmayacaktır*" hadisi tüm bu sürgünlerin sebebi olarak belirtilse de²⁵⁵ sürgünlerin dini değil siyasi sebeplerden dolayı yapıldığını net bir şekilde anlamaktayız.

²⁵¹ İbn Sa'd, *Tabakat*, I, 342.

²⁵² Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 190.

²⁵³ Ebu Yusuf, *Haraç*, 130.

²⁵⁴ Ebu Yusuf, *Haraç*, 129-130; Belazuri, *Fütuh*, 76; Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 193.

²⁵⁵ Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 183.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK UYGULAMALAR

Devletlerin bel kemiğini oluşturan esaslardan bir tanesi ekonomidir. Nitekim bir ülkenin gelişmesi için yapılan faaliyetler, halkın huzurunu sağlamak için yapılacak harcamalar güçlü bir ekonomi ile olacaktır. Ekonomik yapısı güçlü devletlerin gelirlerini ve giderlerini iyi planladığını görmekteyiz.

İslam Devleti de kurulduğundan itibaren elde ettiği gelirleri beytülmal adı altında Kur'an'da belirtilen yerlere sarf etmiştir. Hz. Ömer, halifelğe geçtiğinde gelirlerde artış olmuş ve bu yüzden sadece ismen var olan beytülmal müstakil bir kurum olarak ortaya çıkmıştır.²⁵⁶

Hz. Ömer, beytülmalde toplanan paraların halkın hakkı olduğunu bildiğinden gelir gider dengesini sağlamak için atâ²⁵⁷ adı verilen herkese maaş verme uygulamasına karar vermiştir. Bunun için de divan sistemi kurulmuştur. Şimdi divanın nasıl kurulduğu ve işleyişi hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

3.1. DİVAN

Divan, ilk olarak Ebû Hüreyre'nin Bahreyn'den 500 bin dirhem değerinde mal getirmesi üzerine oluşturulmuştur.²⁵⁸ Bu durum karşısında Hz. Ömer şaşırmış ve elde

²⁵⁶ Suyuti, *Halifeler Tarihi*, 149.

²⁵⁷ Müslümanlara yılda bir defa verilen maaş, atıye de denilmektedir. Mustafa Fayda, "Atâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.4 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 33.

²⁵⁸ Erkal, "Beytülmal", *DİA*, c.6, 91.

edilen ganimeti insanlara atâ olarak vermek istemiştir. Çeşitli öneriler sonucunda İranlıların uygulamış olduğu divan sisteminin kurulmasına karar verilmiştir.²⁵⁹ Sahabiler bunun güzel bir düşünce olduğunu ve atâ vermeye halifenin önce kendisinden başlamasını önermişler ise de Hz. Ömer, onların teklifini reddederek önce Hz. Peygamber'in ailesinden başlayacağını söylemiştir.²⁶⁰ Böylece Hz. Ömer, Hicri 20'de²⁶¹ Velid b. Hişam b. el-Muğire'nin önerisiyle divana insanların Hz. Peygamber'e yakınlık derecesine göre kayıt altına alınması için neseb konusunda uzman olan Akıl b. Ebû Tâlib'i, Mahreme b. Nevfel'i ve Cübeyr b. Mut'im'i çağırmıştır.²⁶² Bunun yanında Mekke'nin fethinden önce İslam'a girmiş olanlar²⁶³ ile Bedir Savaşı'na katılmış kişilere öncelik vermiştir.²⁶⁴

Hz. Ebu Bekir zamanında insanlara eşit miktarda maaş verilmiş olup bu durum Hz. Ömer'e sorulmuş, o da: "Allah Resulü'ne karşı savaşanları, onunla beraber savaşanlarla bir tutmam" demiştir.²⁶⁵ Bu durum İbnü'l-Esir'in aktardığı şu rivayetle daha iyi anlaşılmaktadır:

Önce Müslüman olanlara atiyeler verdiği gibi, Mekke'nin fethi gününde Müslüman olan Safvân b. Ümeyye, Haris b. Hişam, Süheyl b. Amr gibi kimselere de kendilerinden önce müslüman olanlara verdiklerinden daha az verdi. Bunlar ise bunu almak istemeyerek: 'Bizler, bizden daha kerim olabilecek bir kimsenin varlığını kabul etmiyoruz' dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer kendilerine: 'Ben

²⁵⁹ "İslami fetihlerin birbirini takip etmesi ve Arap devletinin, İran hazinelerinden ele geçirdikleri mallarla zenginleşmesi üzerine Hz. Ömer, bu malların, Müslümanlar arasında merteye ve haklarının değeri gözetilerek dağıtılmasını düşündü. Ancak o, bu işi en mükemmel şekilde nasıl yerine getireceği bilmiyordu. Bunun üzerine, İranlı devlet adamlarından biri, Hz Ömer'e, devlet gelirleri ve haracının muhafazası için İranlıların başvurdukları 'Divan Sistemini' uygulamasını tavsiye etti." İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, II, 141.

²⁶⁰ Belazuri, *Fütuh*, 513.

²⁶¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev: Zakir Kadirî Ugan (İstanbul: MEB Yayınları, 1968), I, 621.

²⁶² Belazuri, *Fütuh*, 514; "Ömer b. el-Hattâb divanların oluşturulması konusunda Müslümanlarla istişare etti. Ali b. Ebû Tâlib, 'Her sene sende toplanan malı dağıtıyorsun ve ondan hiçbir şeyi saklamıyorsun.' dedi. Osman b. Affân, 'İnsanlara bolca yetecek çok mal görüyorum. Şayet insanların sayımı yapılmazsa – ki o takdirde malı alanla almayanı birbirinden ayırt edemezsin,- işin dağılmasından endişe ediyorum.' dedi. Velid b. Hişam b. el-Muğire, 'Ey Müminlerin Emiri! Ben Şam bölgesine vardım. Oranın idarecilerinin divan oluşturduklarını gördüm. Sen de divanı oluştur ve asker topla!' dedi. Ömer onun sözünü tuttu ve Akıl b. Ebû Tâlib'i, Mahreme b. Nevfel'i ve Cübeyr b. Mut'im'i çağırdı. Bunlar Kureyş'in içinde neseb ilmini bilen kişilerdi. Onlara 'İnsanları derecelerine göre yazın.' dedi. Onlar de yazdılar ve (listeye) Hâşimoğullarıyla başladılar. Onların arkasından hilafet sırasına göre Ebu Bekir ve aşiretini, akabinde Ömer ve aşiretini yazılar. Ömer bu listeye bakınca şöyle dedi: 'Vallahi böyle olmasını çok arzu ederdim. Ancak Peygamber'e (sas) akrabalığı esas alarak başlayın. Önce en yakın akrabayı, ardından da onu takip eden en yakın akrabayı yazın. Sonunda böylece Ömer'i, Allah'ın koyduğu sıraya koyarsınız.' İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 341.

²⁶³ Belazuri, *Fütuh*, 515.

²⁶⁴ "Bedir savaşına katılanları diğer insanlardan üstün tutarak onlara daha fazla atıye takdir etti." İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 326.

²⁶⁵ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 343.

sizlere bu atıyyeleri İslam'a önceden girişlerinizi esas alarak veriyorum, soy soplarnızı esas alarak değil.' deyince, onlar da: 'O zaman oldu.' dediler.²⁶⁶

Gördüğümüz kadarıyla Hz. Ömer, divan sistemini oluştururken bazı kıstaslar belirlemiştir. Buna göre:

1. Hz. Peygamber'e soy bakımından yakınlık
2. İslam'a girişte öncelik
3. Bedir Savaşı'na katılanlara öncelik
4. Savaşta yararlı faaliyetlerde bulunanlara öncelik
5. Düşman bölgesine yakın bir yerde bulunanın oraya uzakta olandan daha üstün tutulması²⁶⁷

Hz. Ömer'in belirlediği bu ölçüler daha sonra tartışma konusu olmuş olacak ki Hz. Ömer, eğer ömrü yeterse tüm insanlara eşit miktarda maaş vereceğini söylemiştir.²⁶⁸ Bu yönde sıkıntılar olsa da, divan sistemini İslam Devleti'nde ilk Hz. Ömer uygulamıştır. Gerek kadınlara gerek kundaktaki çocuklara kadar atâdan pay ayırması, askerlerin her ihtiyacını düşünmesi dünya üzerinde bir ilk olduğunu söyleyebiliriz. Hz. Ömer, atâ uygulamasında hakkı olana hakkını vermeye özen göstermiştir. Bu hedefi de kendi sözlerinden net bir şekilde anlaşılmaktadır:

Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki, bu malda hakkı olan herkese hakkını veririm, hakkı olmayanı ise men ederim. Buna köleden daha müstehak kimse yoktur. Bu mesele karşısında benim durumum, ancak sizlerden herhangi biri gibidir. Allah'ın kitabına göre herkesin mertebesi Resulullah'tan aldığımız hisseye göredir. Kişinin İslam'daki eksikliğine, zenginliğine ve ihtiyacına göredir. Vallahi hayatta kaldığım sürece, San'a dağındaki çoban bile gelse, bu maldaki hissesini zorluk çekmeden alır.²⁶⁹

Verilen atâlara baktığımızda; Hz. Peygamber'in hanımı Hz. Aişe'ye on iki bin dirhem, diğer hanımlarına on bin dirhem verildiğini görüyoruz. Hz. Ali'ye ve Bedir ashabına beş bin dirhem,²⁷⁰ Habeşistan'a hicret edenlere dört, Mekke fethinden önce Müslüman olup hicret etmiş olanlara üç, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olanlara ise iki bin dirhem verildiğini kısaca söyleyebiliriz.²⁷¹

²⁶⁶ İbnü'l-Esir, *Kamil*, II, 461.

²⁶⁷ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011),163-164.

²⁶⁸ İbn Sa'd, *Tabakat*, 349-350.

²⁶⁹ Temmâvî, *Hz. Ömer*, 164.

²⁷⁰ Belazuri, *Fütuh*, 513.

²⁷¹ Belazuri, *Fütuh*, 515.

Bunların yanında Hz. Ömer, kendisini ve ailesini atâ verileceklerin en sonunda tutmuş hatta Üsâme b. Zeyd'i oğlu Abdullah b. Ömer'den üstün bulup daha fazla atâ verince, Abdullah b. Ömer babasına şöyle demiştir: “Bana 3.000 dirhem; Üsâme'ye 4.000 dirhem takdir ettin. Hâlbuki ben Üsâme'nin katılmadığı savaşlara katıldım.” Bunun üzerine Ömer: “Ona fazla verdim. Çünkü Hz. Peygamber onu senden, onun babasını da (Zeyd b. Harise) senin babandan daha çok seviyordu.” diye cevap vermiştir.²⁷²

Atâ verirken, kadınları ve çocukları da ihmal etmeyen Hz. Ömer, Bedir savaşına katılan kadınlara beş yüz dirhem, Mekke'nin fethine kadar Müslüman olanlara dört yüz, daha sonraki savaşlara katılan kadınlara ise üç yüz dirhem maaş bağlamıştır.²⁷³ Çocuklara ise başlangıçta sütten kesildikten sonra maaş verirken²⁷⁴ daha sonra karşılaştığı bir durum ile bu uygulamayı değiştirmiştir. Şöyle ki, Hz. Ömer ve Abdurrahman b. Afv tüccarların mallarına bekçilik yaparlarken Hz. Ömer ağlayan bebek sesi duymuş ve annesini onu emzirmesi için uyarmıştır. Anne, halifenin sadece sütten kesilmiş çocuklara maaş verdiğini o yüzden bebeği sütten kesmek için uğraştığını söylemiştir. Hz. Ömer, bu duruma üzülmüş ve bunun üzerine her doğan çocuğa maaş bağlayacağını açıklamıştır.²⁷⁵

Irak, Suriye, Mısır fethedilirken buradaki askerler, kurulan şehirlere yerleşmiştir. Bu şehirlerde askerlerin kendilerine ve ailelerine ait divanlara kayıtlar oluşturulmuştur. Medine'de kurulan divanın dili Arapça olup, diğer şehirlerde de bölgelerin diliyle yazılan divanlar oluşturulmuştur. Askerler Divanü'l-Cünd denilen divanlara kaydedilerek maaşlar verilirken²⁷⁶ halk Divanü'l-Haraç adındaki divanlara kaydedilmiştir.²⁷⁷ Böylelikle uzak yerlerde olanlar, kendi şehirlerindeki ya da yakınlarında bulunan divanlara gidip maaşlarını almışlardır.

²⁷² İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 344.

²⁷³ İbnü'l-Esir, *Kamil*, II, 462.

²⁷⁴ Hayati Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze İslam Tarihi* (İstanbul: Hikmet Neşriyat, t.y.), II, 37.

²⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 349; “Ömer b. el-Hattab (ra) her doğan çocuğa onar dinar tahsis ederdi; ergenlik çağına gelince onu, maaş tahsis edilenlere ilhak edilmesini emrederdi. Muaviye ise, sütten kesilen çocuğa tahsis ederdi. Abdülmelik b. Mervan ise, çocuklara tahsisi kaldırdı; yalnızca istediklerine verirdi.” Belazuri, *Fütuh*, 525.

²⁷⁶ İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, II, 145.

²⁷⁷ Fayda, “Atâ”, *DİA*, c.4, 33.

Atâlar, para olarak senede bir defa verilmiş ve aylık olarak da herkese erzak yardımını yapmışlardır.²⁷⁸ Daha sonra insanlar, verilen bu maaşların zekâtını da devlete ödemişlerdir.²⁷⁹

3.2. BEYTÜLMAL GELİRLERİ

Beytülmalin gelirleri arasında zekat, humus, cizye, haraç, uşûr gibi değişik amaçlarla alınan vergiler yer almaktadır. Konumuz itibariyle, Hz. Ömer döneminde fey adı altında cizye, haraç ve uşûr alanlarında değişiklik yapıldığı için bunları ele alıp inceleyeceğiz. Onun haricinde Müslümanlardan alınan zekatlar, madenlerden ve ganimetlerden alınan beşte birlik humus gelirleri, Hz. Ömer döneminde de aynı şekilde alınmaya devam ettiği için konumuzun dışında kalmaktadır.

3.2.1. FEY

Kur'an'da savaşla ele geçirilen ganimetler ile ilgili bazı hükümler yer almıştır. Enfâl 8/1. ayette ganimetlerin Allah ve Resulüne ait olduğu bildirilmiştir. Daha sonra gelen Enfâl 8/41. ayet ise ganimetlerin tasarrufu hakkında hükümleri içermektedir. Buna göre elde edilen ganimetler beşe bölünmüş ve beşte biri Allah'a, Hz. Peygamber'e, onun akrabalarına, yetimlere, yolculara ve yoksullara ait olmak üzere ayrılmıştır.

Daha sonra Beni Nadir toprakları savaş yapılmadan ele geçirilince, bu mallar hakkında hükmün ne olacağına dair Haşr suresi 6-10. ayetler nazil olmuştur.

Onların mallarından Allah'ın, savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar için siz, at ya da deve koşturmuş değilsiniz. Fakat Allah, peygamberlerini, dilediği kimselerin üzerine salıp onlara üstün kılar. Allah'ın her şeye hakkıyla gücü yeter(6). Allah'ın, (fethedilen) memleketlerin ahalisinden savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar; Allah'a, peygambere, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) haline gelmesin diye (Allah böyle hükmetmiştir). Peygamber size ne veriyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah'ın azabı çetindir(7). Bu mallar özellikle, Allah'tan bir lütuf ve hoşnutluk ararken ve Allah'ın dinine ve peygamberine yardım ederken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirlerindir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir(8). Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine'ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine

²⁷⁸ Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya*, II, 187.

²⁷⁹ "Hz. Ömer'in hilafeti zamanında atıyyelerimiz verilirken zekâtları ayırmazdı. Bizler bilahare bunların zekâtını çıkarırdık." Ebu Ubeyd, *Emval*, 400.

yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir(9). Onlardan sonra gelenler ise şöyle derler: "Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi bağışla. Kalplerimizde, iman edenlere karşı hiçbir kin tutturma! Ey Rabbimiz! Şüphesiz sen çok esirgeyicisin, çok merhametlisin"(10).

Böylelikle savaşız ele geçirilen mallar fey olarak kabul edilirken savaşla elde edilenler ise ganimet olarak kabul edilmiştir.²⁸⁰ Örneğin; Bedir Savaşı'ndaki ganimetler savaşa katılanlar arasında taksim edilirken,²⁸¹ Nadiroğulları'ndan elde edilen hurmalık bahçeler ve araziler ise ayette belirtildiği²⁸² üzere Hz. Peygamber'in kendi ailesine, muhacirlere ve ensardan iki kişiye paylaşılması şeklinde gerçekleşmiştir.²⁸³

Hz. Peygamber vefat ettikten sonra Hz. Ebu Bekir, ganimet (savaşıarak) ve fey (savaşımadan) olarak anılan bu malları, beytülmale intikalinden sonra bekletmeden ayetler gereğince dağıtmıştır. O dönemde Hz. Fatıma, halife olan Hz. Ebu Bekir'den, Fedek arazisinden payına düşeni istemiş, fakat Hz. Ebu Bekir, Hz. Peygamber'in "Bize mirasçı olunmaz, bizim bıraktığımız sadece sadakadır (Müslümanlarındır)." sözünü aktararak bu talebi reddetmiştir.²⁸⁴ Böylece Fedek arazisinden elde edilen gelir Müslümanların yararına harcanmıştır. Sonuçta Hz. Ebu Bekir, Allah'a ve Hz. Peygamber'e ait olan tüm hakkı beytülmale almış, halkın faydasına, savaş malzemelerinin alımında kullanmıştır.²⁸⁵

Hz. Ömer'in halifeliğinde de Hz. Abbas ve Hz. Ali, feyden haklarını istemiş ve Hz. Ömer:

Ebu Bekir'in ardından emirliğimin iki yılında feyin sorumluluğunu aldım ve onda Resulullah ve Ebu Bekir'in tasarruf ettiği gibi ben de tasarrufta bulundum. Siz ikiniz ise benim bu konuda zalim ve facir olduğumu iddia ediyorsunuz. Oysa Allah biliyor ki ben, bu konuda sadığım, iyilik yapmışım ve hakka tabi olmuşumdur."²⁸⁶ diyerek onları geri çevirmiştir.

²⁸⁰ Âdem, *Haraç*, 29.

²⁸¹ İbn İshak, *Megazi*, 407.

²⁸² Haşr 59/ 7-9.

²⁸³ Zühri, *Megazi*, 62-63.

²⁸⁴ Zühri, *Megazi*, 158; "Hz. Fatıma, Hz. Ebu Bekir'e Hz. Peygamber'in Hayber'deki hissesine ve Fedek arazisinden elde edilen gelire niçin varis olamadığını sorduğunda Hz.Ebu Bekir: 'Resulullah'ın (sas) şöyle dediğini işittim: 'O, Allah'ın bana hayatta iken yedirdiği bir tadımlıktır. Öldüğüm zaman o Müslümanlarındır.'" Belazuri, *Ensab*, II, 193.

²⁸⁵ "Sonra bu iki payın Allah için yapılan savaşlara hazırlık ve at için kullanılmasında icma ettiler. Nitekim (bu pay) Ebu Bekir ve Ömer'in halifelik zamanlarında atlar ve Allah yolunda savaş hazırlıkları için kullanıldı." Belazuri, *Ensab*, II, 189-190.

²⁸⁶ Zühri, *Megazi*, 157.

Öte yandan ganimet ve fey kavramlarının kapsamı, Hz. Ömer dönemine geldiğinde değişiklik arz etmiştir. Bu değişiklik daha sonraki hukuki tartışmalara çözüm açısından örnek olmuştur.²⁸⁷

İlk olarak Sevad (Irak) arazisi fethedildiği zaman, bu verimli toprakları savaşa katılan askerlerin kendi aralarında paylaşmak istemesiyle feyin tanımı değişmiştir. Sevad arazisi hakkında Hz. Ömer'e: "Sevâd'ı aramızda taksim et, çünkü bölgeyi savaş sonucu fethettik." dediklerinde Hz. Ömer, durumu halk ile görüşmüş ve halkın çoğunluğu özellikle toprakların paylaşılması görüşünü savunmuşlardır. Özellikle Bilal b. Rebah arazinin paylaşılması konusunda Hz. Ömer'e baskı yapmıştır.²⁸⁸

Günler sonra Hz. Ömer "Ben bir delil buldum" diyerek Haşr suresi 6-10. ayetlerini okumuş ve 10. ayetteki "Onlardan sonra gelenler..." cümlesini açıklayarak Hz. Ömer: "Sizden sonra gelecek Müslümanlara ne kalacak? Korkarım ki Sevâd'ı aranızda taksim edersem aranızda fitne ve husumet çıkar." ²⁸⁹ demiş ve Sa'd b. Ebi Vakkas'a şöyle bir mektup yazmıştır:

Mektubun bana ulaştı; halkın Allah'ın kendilerine fey²⁹⁰ olarak ihsan ettiği şeyleri taksim etmeni senden istediklerini zikrediyorsun. Bu mektubum sana gelince, askerlerin at ve deve koşturup savaşmak suretiyle ele geçirdikleri şeyleri, beşte birini ayırdıktan sonra taksim et; toprakları ve ırmakları bunları işleyenlere bırak; böylece bunların gelirleri, Müslümanların atıyyeleri olsun. Eğer sen bu toprakları savaşa katılanlara taksim edersen, onların dışındakilere bir şey kalmaz."²⁹¹

Şam fethedildiği zaman da aynı durum ortaya çıkmıştır. Hz. Ömer, Medine'nin ileri gelenlerini toplayarak, Şam arazilerinin gelecek nesillere bir şeyler kalması için paylaşılmaması gerektiğini söylemiştir. Fakat Hz. Ömer'e karşı Allah'ın Müslümanlara lütfu olan bu ganimetleri ellerinden aldığına dair itirazlar yükselmiştir. Bunun üzerine halife, muhacir ve ensardan önde gelen beşer kişiyi çağırarak şöyle bir konuşma yapmıştır:

Benim, haklarında, kendilerine zulmettiğimi iddia eden bu insanların sözlerini işittiniz. Ben zulmün sırtına binmekten Allah'a sığınırım. Eğer ben, onlara ait olan

²⁸⁷ Mustafa Fayda, "Fey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.12 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 511.

²⁸⁸ Ebu Yusuf, *Haraç*, 73.

²⁸⁹ Ebu Ubeyd, *Emval*, 73; Başka bir rivayette Hz. Ömer, Sevad arazisini paylaşmaktan istemiş ancak Hz. Ali'nin: "Onları olduğu gibi bırak taksim etme. Müslümanlar için bir gelir kaynağı olsun" dediği aktarılır Ebu Yusuf, *Haraç*, 74.

²⁹⁰ Fey diye bahsedilen aslında savaşla ele geçirilen ganimetlerdir.

²⁹¹ Belazuri, *Fütuḥ*, 302; Taberi, Hz. Ömer'in Sa'd'a yazdığı mektupta, Sevad arazisinin topraklarını oranın ahalisine bırakılması ve onlardan haraç alınmasını emrettiğini aktarmaktadır. Taberi, *Tarih*, IV, 47. (1958)

bir hakkı zulmen onlardan alıp, başkalarına vermiş olsaydım gerçekten kötülük etmiş olurum. Lakin ben gördüm ki Kisra'nın memleketinden sonra fetholunacak bir şey kalmadı. Allah onların mallarını, arazilerini ve halklarını bize ganimet olarak ihsan etti. Ganimet olarak elde edilen malları hak sahiplerine taksim ettim. Beşte birini ayırdım ve mahalline sarf ettim. Ben, şu anda onun sarfıyla meşgulüm. Bundan sonra işleyicileriyle beraber arazileri tutmayı, araziler için haraç vergisi koymayı, sahiplerine de muharip Müslümanlar ve gelecek nesiller için bir fey olmak üzere verecekleri bir cizye tayin etmeyi düşündüm.

Şu kaleleri görüyorsunuz! Onları devamlı bekleyecek adamlara şiddetle ihtiyaç vardır. Şam, Cezire, Kufe, Basra, Mısır gibi şu büyük şehirleri görüyorsunuz, onların askerlerle korunması ve o askerlere bolca atıyyeler verilmesi lazımdır. Arazi, işleyicileri ile birlikte taksim edildiği vakit onlara nereden sarf edilir?²⁹² demiştir.

Böylelikle Hz. Ömer'in fikri benimsenmiştir. Bir taraftan Suriye bölgesi komutanı Ebu Ubeyde de askerlerin ısrarla toprakları paylaşmak istediklerini yazmıştır. Dolayısıyla Hz. Ömer, Medine'de karara bağladıkları bu konuyla ilgili ne yapması gerektiğini şöyle bir mektupla kendisine bildirmiştir: "Ben Allah'ın sana ihsan ettiği ganimetleri, şehir ve kasaba halklarıyla akdettiğin sulhnameleri inceledim. Bu konuları Resulullah'ın ashabıyla istişare ettim. Herkes bu konudaki görüşünü izhar etti. Benim görüşüm Allah'ın kitabına tabidir." yazdıktan sonra Haşr suresi 6-10. ayetleri zikretmiştir ve onuncu ayetteki "Bunların arkasından gelecekler" ifadesini açıklamak için mektubunu şu şekilde devam ettirmiştir.

Bu ayette 'geleceklerden' gaye; beyaz, siyah ve kırmızı Hz. Adem'in çocuklarıdır. Allah, onlardan sonra gelecekleri bu feye ortak etmiştir. Allah'ın sana fethini müyesser kıldığı memleketlerin feyini, sahiplerinin elinde ibka ve ikrar eyle. Onlara, kudretleri nispetinde cizye koy. Alınan cizyeleri Müslümanlar arasında taksim edersin. Toprağın imarını onlar yapsın. Çünkü onlar bunu daha iyi bilirler ve ziraat işlerine daha fazla yatkındırlar. Ne senin ne de seninle beraber bulunan Müslümanların, seninle onlar arasında akdedilen sulhname gereğince onları fey itibar etmeye hak ve salahiyetiniz yoktur. Onlardan, tahammülleri nispetinde cizye al. Allah bize ve size gidilecek yolu ve tatbik edilecek esasları beyan etmiş ve şöyle buyurmuştur. 'Ehl-i kitaptan, Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Resulünün haram ettiklerini haram saymayan, Allah Resulünün getirdiği hak dine tabi olmayanlara karşı, zillet ve meskenet içine düşüp kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşınız.'²⁹³ Binaenaleyh sen onlardan cizye aldığın vakit, senin için bir mesuliyet doğmaz.

Görülmez mi ki, eğer biz o memleketleri halkıyla beraber alıp Müslümanlara taksim edecek olursak, bizden sonra gelecek olan Müslüman nesillere bir şey kalmaz. Allah'a yemin ederim ki, eğer bu araziler, sahipleriyle birlikte Müslümanlara taksim edilirse, geriden gelecek Müslümanlar ve zimmiler, konuşacak bir insan dahi bulamadıkları gibi kendilerinin emeği olan iş ve kazançlardan da faydalanamazlar.

²⁹² Ebu Yusuf, *Haraç*, 59.

²⁹³ Tevbe 9/29.

Arazileriyle birlikte taksim edilen bu insanlara gelince, Müslümanlar sağ oldukları müddetçe onları sömürmekte devam ederler. Netice itibariyle bizler hayattan çekilince; bizden sonra gelecek olan çocuklarımız, onların çocuklarını sömürmekte ve onları köle olarak kullanmakta devam ederler. Artık onlar İslam dini hakim olduğu müddetçe Müslümanların kölesi olurlar. Ben asla buna razı değilim. Durum ve keyfiyet bu olduğundan, sen onlara cizye koy. Kadınlarının esir cariye haline getirilmesine mani ol. Müslümanların onlara haksızlık etmelerini ve zarar vermelerini önle. Müslümanlar, zimmilerin mallarını, ancak helal yoldan yesinler. Verdiğin sözlerin hepsini ve onlara koştuğun şartları tam olarak yerine getir.”²⁹⁴

Mısır’ın fethedildiği zamanda Amr b. el-As’tan askerler, ganimetleri paylaşmasını istemiş fakat Amr, Hz. Ömer’e danışmış ve Hz. Ömer de bu toprakların cizye ve haraç karşılığında oradaki insanlara bırakılmasını emretmiştir.²⁹⁵

Ahvaz’ın fethinde de Hz. Ömer, mektubunda değişik bir gerekçeyle toprakların paylaşılmasını istemiştir. Şöyle ki: “Siz toprakları işlemek kudretinde değilsiniz; ele geçirdiğiniz askerleri serbest bırakınız.”²⁹⁶ yazmış ve böylelikle kölelik ve mülk edinmenin önüne geçmiştir.

Bütün bu rivayetlerden sonra Hz. Ömer’in ganimet olan bu toprakları paylaşmıyıp fey olarak kabul etmesindeki nedenleri maddeler halinde sıralayabiliriz:

1. Fethedilen araziler savaşanlara taksim edilir ise verimli arazilerdeki su paylaşımı yüzünden kargaşanın oluşacağı
2. Sadece savaşanlara verilen arazilerden gelecek nesillere bir şey kalmayacağı
3. Müslümanların ziraat işlerini bilmemesi
4. Yerel halk esir edilirse Müslümanlara faydası olmayacağı
5. Müslümanlar askeri alanda iyi olduğu için kalelerin ve şehirlerin korunmasında görevli olmaları ve onların ihtiyaçları için gerekli parayı bu topraklardan alınan vergiyle karşılanması gerektiği
6. Bu topraklardaki halkın sürekli Müslümanların sömürdüğü bir işçi haline gelmesinden dolayı çekincelerinin olması.

Saydığımız bu nedenler Hz. Ömer’in farklı bir karar vermesini sağlamıştır. Nitekim karşı çıkanlar oldu ise de Hz. Ömer, bu konuda yine Kur’an’dan başka ayeti delil göstererek çevresini ikna etmiştir. Hz. Peygamber zamanında fey, sulhle ele geçirilen sadece Hz. Peygamber’e ait topraklar olarak sayılmış fakat Hz. Ömer, Haşr Suresindeki ayetlere farklı bir yorum getirerek toplumun faydasını esas almıştır.

²⁹⁴ Ebu Yusuf, *Haraç*, 227-228.

²⁹⁵ Belazuri, *Fütuh*, 244-245.

²⁹⁶ Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 10.

Hız. Ömer, Haşır Suresi 6. ve 7. ayetin farklı hükümler içerdiğini düşünmekteydi. Çünkü altıncı ayet, savaşmaksızın ele geçirilen malların sadece Peygamber'e ait olduğunu söylemekte; yedinci ayette ise savaşarak elde edilen malların zenginlerin elinde bir gücün simgesi olmasın diye Hz. Peygamber'in dışında, Allah'a, yetimlere, yolda kalmışlara, yoksullara, Peygamber'in akrabalarına ait olduğu bildirilmektedir.²⁹⁷

Esasen Hz. Peygamber'in savaşarak elde edilen ganimetler hakkında iki ayrı uygulaması mevcuttur. Çünkü Bedir'de ele geçirilenler taşınır mallardı ve askerler arasında pay edilmişti. Hayber'de ise taşınamayan ganimetler söz konusuydu. Burada da araziler paylaştırılmış fakat Müslümanların işleyecek gücü olmadığı için Yahudiler toprağı işlemiş ve gelirler, Hz. Peygamber ve askerler arasında paylaştırılmıştır. Hz. Peygamber, kendi payına düşen bu geliri kendi ailesine ve Müslümanların yararına kullanmıştır.²⁹⁸

Dolayısıyla Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in bu uygulamasına dayanarak savaşarak ele geçirilen malları iki ayrı hükme tabi tutmuştur:

1. Taşınabilir mal olarak elde edilenler, ganimet çerçevesinde 1/5 oranında devlete ayrıldıktan sonra savaşanlar arasında pay edilmiştir.
2. Taşınamayan gayrimenkul mallar dediğimiz araziler ise yerli halka bırakılmış, bunlardan alınan haraç ve cizye fey kapsamında değerlendirilmiş.

Böylelikle fey kavramı, gayr-i müslimlerden alınan ve Müslümanların yararına kullanılan cizye, haraç ve uşûrî kapsamaktadır.

3.2.1.1. Cizye

Cizye, İslam'da fethedilen bölgelerde gayr-i müslim halktan alınan baş vergisi olarak tanımlanmıştır.²⁹⁹ İlk olarak, Hz. Peygamber'in Tebuk Seferi sırasında Tevbe Suresi 29. ayetin inmesiyle Allah, ehl-i kitaptan olan kimseleri İslamiyet'i kabul etmezler ise cizye ödemeleri gerektiğini, bunu da kabul etmezler ise savaşılması gerektiğini emretmiştir.³⁰⁰ Hz. Peygamber, daha sonra Dume, Eyle, Teyma, Cerba,

²⁹⁷ Fayda, "Fey", *DİA*, c.12, 511.

²⁹⁸ Zühri, *Megazi*, 74; Fayda, "Fey", *DİA*, c.12, 512.

²⁹⁹ Mehmet Erkal, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 42.

³⁰⁰ "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslam'ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın." Tevbe 9/29.

Erzuh, Makna, Yemen, Necran halkıyla canlarının ve mallarının korunması şartıyla cizye ödemeleri şeklinde anlaşma yapmıştır.³⁰¹

Kur'an-ı Kerim'de cizye ile ilgili ne kadar olacağı, ne zaman toplanacağı, nasıl toplanacağı, aynî ya da nakdî olarak mı alınacağı hakkında bir açıklama yoktur. Bunun yanında zekatın ve ganimetlerin nerelere sarf edileceği Kur'an'da açıkça ifade edilirken cizye hakkında bu yönde bir ayet olmadığını görüyoruz. O yüzden Hz. Peygamber, bölgelerin ve halkın durumuna bakarak cizye miktarını belirlemiştir. Mesela; Eyle halkından toplam 300 dinar, Erzuh halkından toplam 100 dinar, Makna halkı ürettikleri dokumaların ve meyvelerin dörtte birini,³⁰² Yemen'de Yahudi ve Hıristiyanlardan buluş çağına gelmiş her kişiden (kadınlar da dahil) bir dinar,³⁰³ Necran halkından yılda iki bin elbise olmak üzere cizye almıştır.³⁰⁴ Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, bazı bölgelerde müşterek cizye yani toplu olarak almış, bazı yerlerde ise kişi başına cizye almıştır.

Hz. Ömer zamanında ise cizye uygulamasında köklü değişiklikler olmuştur. Bir bölge üzerinde halkın servetine göre üç ayrı seviyede cizye alındığını görüyoruz. Hz. Ömer, Sevâd arazisinin ölçümünü yaptırarak³⁰⁵ Osman b. Huneyf'i halkın durumuna göre cizye miktarının belirlenmesi için görevlendirmiştir.³⁰⁶ Buna göre durumu iyi olandan 48 dirhem, orta halli olandan 24 dirhem, fakir kimselerden de 12 dirhem cizye alınmış³⁰⁷ ve kadınlar, çocuklar bu verginin dışında tutulmuştur.³⁰⁸ Ebu Ubeyde'nin Şam halkı ile yaptığı anlaşmada; yeniden kilise inşa etmemeleri, yolda kalmışlara yarım etmeleri, hiçbir Müslüman'ı dövmemeleri, çanlarını ezandan önce veya ezan vaktinde

³⁰¹ Vakıdî, *Megazi*, III, 269-270-271.

³⁰² Vakıdî, *Megazi*, III, 270-271.

³⁰³ Vakıdî, *Megazi*, III, 333.

³⁰⁴ Ebu Yusuf, *Haraç*, 127-128.

³⁰⁵ İbn Sad, *Tabakat*, III, 325.

³⁰⁶ "Osman haraç vergisini bir sisteme bağlayarak ekin sahalarına göre tespit etti. Bir cerîb arpa arazisine iki dirhem, bir cerîb buğday arazisine dört dirhem, Bir cerîb şeker kamışı ekilen toprak parçasına altı dirhem, bir cerîb üzüm bağına on dirhem, bir cerîb zeytin bahçesine on iki dirhem haraç koydu. Cizye olarak da baliğ erkek başına (mali durumu düşük olanlar için) bir dirhem ve (mali durumu müsait olanlar için) iki dirhem aylık vergi tespit etti." Ebu Ubeyd, *Emval*, 86.

³⁰⁷ Ebu Yusuf, *Haraç*, 208; "Amr b. Meymun şöyle dedi: ' Hz. Ömer, Zi'l Huleyfe'de bulunduğu sırada Osmân b. Huneyf huzuruna çıkıp onunla konuşmaya başladığına şahit oldum. Osman b. Huneyf şöyle diyordu: 'Allah'a yemin ederim ki topraktan her cerîbe bir dirhem ve bir kafiz haraçtan başka, fert başına kırk sekiz dirhem cizye koysam, bu kendilerine ağır gelmez ve güçlerini aşmaz. 'Amr b. Meymun der ki: Daha önce kırk sekiz dirhem olan cizye vergisi elli dirheme yükseltildi.'" Ebu Ubeyd, *Emval*, 55.

³⁰⁸ "Hz. Ömer, Ammar b. Yâsir, Abdullah b. Mes'ud ve Osmân b. Huneyf'i Kûfe'ye tayin edip gönderdi. Osmân b. Huneyf yıllık vergi olarak adam başına yirmi dört dirhem cizye koydu. Ancak bundan kadın ve çocukları muaf tuttu. Sonra koyduğu vergi miktarını Hz. Ömer'e yazıp arz etti. Hz. Ömer onu tasvip etti." Ebu Ubeyd, *Emval*, 55.

çalnamaları, Müslümanlara karşı savaşıan düşman devletlere yardım etmemeleri³⁰⁹ gibi şartların yanında Müslümanlara bir cerîb³¹⁰ buğday, sirke ve zeytinyağı ödenmesine dair maddeler bulunmaktadır.³¹¹ Daha sonra Hz. Ömer, Şam halkından altınla ödeme yaptıklarında dört dinar, gümüş para ile ödeme yaptıklarında kırk dirhem cizye almıştır. Ayrıca yolcu olan Müslümanlara erzak ile üç gün misafir edilmelerini şart koşturmuştur.³¹² el-Cezire bölgesindekilerden kadın ve çocuklar hariç, erkeklerden kişi başına bir dinar ve belli ölçüde buğday, zeytinyağı, susamyağı vermelerini istemiştir.

Hz. Ömer'in cizye konusunda farklı olarak başka bir uygulamasını Beni Tağlib Hristiyanları üzerinde görmekteyiz. Benî Tağlibliler, Bizans'a katılma hazırlığında iken Hz. Ömer ile anlaşma yapmış ve bu anlaşmada cizye yerine iki kat sadaka vermeleri kararlaştırılmıştır.³¹³ Ebu Ubeyd, Hz. Ömer'in bu uygulamasında iki gerekçe olduğunu ileri sürer:

İlki; Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in: “Yüce Allah Fırat boyundaki Benî Rebia'dan bazı Hristiyanlarla dini koruyacaktır. Buyurduğunu işitmeseydim, İslam'a girmeyen tek bir Arap bırakmaz, öldürürdüm.”³¹⁴ hadisinden dolayı Hz. Ömer'in bu anlaşmaya razı olduğunu söyler.

İkinci gerekçe ise; Benî Tağlibliler, cizyeyi kendilerini küçük düşüren³¹⁵ bir vergi olarak görmüş ve Bizans'a katılmaya karar vermişlerdi. Hz. Ömer de Bizans'ın kendileri aleyhinde güçlenmelerini engellemek için Benî Tağlib'den cizye adı altına değil de iki kat arttırılmış sadaka almıştır.³¹⁶

³⁰⁹ Ebu Yusuf, *Haraç*, 223.

³¹⁰ “ Hz. Ömer zamanından itibaren İslam Dünyasında kullanılan alan ve hacim ölçüsü. Cerîb, kelimesi “vadi” anlamında olup belirli büyüklükte bir arazi parçası için kullanılmıştır; çoğulu ceribe veya cürbandır. İslamiyet'in ilk dönemlerinde zirai toprakların ve emlakın ölçülmesinde, bilhassa haraç vergisinin tayininde resmi alan ölçü birimi olarak cerîbin büyük önemi vardı. Hz. Ömer'in Sevâd (Irak) bölgesindeki amilleri haraç vergisi için toprakların ölçülmesinde cerîb'i esas almışlar ve Sevâd'ın 36 milyon cerîb yüzölçümünde olduğunu tespit etmişlerdir. Hülefa-i Raşidin, Emeviler ve Abbasiler'in ilk dönemlerinde de haraç vergisi yanında özellikle halife ve emirlerin iktâların miktarı da yine alan ölçüsü olarak cerîb kullanılmak suretiyle belirtilmiştir.” Mustafa Fayda, “Cerîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.7 (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 402.

³¹¹ Belazuri, *Fütuh*, 146.

³¹² Ebu Ubeyd, *Emval*, 54.

³¹³ Ebu Ubeyd, *Emval*, 43.

³¹⁴ Ebu Ubeyd, *Emval*, 499.

³¹⁵ “Kendilerine Kitap verilenlerden (Ehl-i Kitap), Allah'a ahiret gününe de inanmayan, Allah'ın ve Peygamber'inin haram kıldığını haram saymayan, hak dinini din kabul etmeyen kimselerle, küçülüp boyun eğerek elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşın.” Tevbe, 9/29.

³¹⁶ Ebu Ubeyd, *Emval*, 499.

Rivayetlere bakıldığında ikinci neden daha makul gözükmektedir. Çünkü Taberi'de aynı olayı zikrederken Tağlibli Hristiyanların cizye vermemek için Bizans topraklarına gideceklerini söylemiştir. Hz. Ömer'de gitmelerinde sakınca olmayacağını düşünmüş fakat Hz. Ali'nin uyarısı ile Bizanslıların güçlenmemesi için Benî Tağliblilerin topraklarında kalması ve sadaka adı altında Müslümanlardan alınanın iki misli fazlası Hristiyan olan Benî Tağliblilerden alınması kararlaştırılmıştır.³¹⁷ Buna göre Benî Tağlib Hristiyanları çocuklarını vaftiz ettirmeyecekler ve iki kat sadaka vereceklerdir.³¹⁸

Buraya kadar elde ettiğimiz bilgilerden cizye miktarının gayr-ı müslimlerin durumlarına yani güçlerinin yeteceği kadarına göre belirlendiğini anlamaktayız. Kur'an'da da Hz. Peygamber'in uygulamasında da kesin bir miktar olmadığı için Hz. Ömer, kendi halifeliği döneminde çeşitli miktarlarda cizye almıştır.³¹⁹

Bu dönemde farklı olarak cizye kadın ve çocuklardan, çalışmaktan aciz kimselerden, başkalarının verdikleriyle geçinen kendini dine adanmış din adamlarından alınmamış,³²⁰ aylık ya da yıllık olarak belirlenmiş, bölgenin para birimi ne ise ona göre miktar belirlenmiştir. Bunun yanında ilk defa bir bölgenin insanlarından mali durumlarına göre üç sınıfa ayrılarak cizye memurları tarafından cizye alınmıştır.³²¹

Hz. Ömer fethettiği bölgelerde yapılan anlaşmalara çok dikkat etmiştir. Çünkü yerli halk canlarının korunması şartıyla Müslümanlara cizye ödemeyi kabul etmişlerdi. Öyle ki Hims bölgesi ile anlaşma yapılmış, cizyeler toplanmış fakat Müslümanlar başka taraftan düşmanla karşılaşınca Hims bölgesini koruyamayacaklarını düşünerek halka aldıkları cizyeyi iade etmiştir.³²² Diğer taraftan ehl-i kitaptan cizye veren biri müslüman olduğunda artık cizye vermeyeceği söylenmiştir.³²³ Böylelikle cizyenin sadece gayr-i

³¹⁷ Taberi, *Tarih*, IV, 88-89. (1958)

³¹⁸ Ebu Yusuf, *Haraç*, 198.

³¹⁹ "İbn Ebi Necicîh, Mücahid'e şöyle sordu: 'Hz. Ömer Şam halkına, Yemen halkından daha fazla neden vergi koydu?' Mücahid, 'varlıktan dolayı' diye yanıt verdi." Ebu Ubeyd, *Emval*, 56.

³²⁰ Ebu Yusuf, *Haraç*, 200-201.

³²¹ Âdem, *Harac*, 84.

³²² "İslam ordusu, cizye aldığı bölgenin halkını her hususta korumaya mecburdu. Bu vazifesini yapmamak gibi bir durumla karşılaştığı zaman, aldıkları o senenin cizyesini iade ederlerdi. Buna en güzel misal olarak, Humusta ki durumu zikredebiliriz. Yermük muharebesi dolayısıyla İslam ordusu Humus'u boşaltmaya mecbur kalınca, zimmileri toplayarak durumu onlara bildirmişler ve kendilerini himaye edecek durumda olmadıklarını beyan ederek, aldıkları yüzbinlerce altın cizyeyi geri iade etmişlerdi. ...İslamların bu adaleti karşısında, Humus'ta bulunan Yahudiler, bundan sonra Bizanslıları Humus'a sokmamaya and içmişlerdi." Ülkü, *İslam Tarihi*, II, 45-46.

³²³ "Ubeydullah b. Revah'a dedi ki: 'Selsele'de Mesruk'un mahiyetinde bulunuyordum. Mesruk bana şöyle anlattı: Arap olmayan kavimlerden birine mensup bir adam İslam'ı kabul etmişti. Buna rağmen

müslimlere has olduğu ve Müslüman oldukları takdirde Müslümanlar ile eşit olacakları ayrıca vurgulanmıştır.

3.2.1.2. Haraç

Gayr-i müslimler tarafından işletilen topraklardan belli bir miktar alınan vergiye haraç denmiştir.³²⁴ İslam Tarihinde ilk defa Hz. Ömer zamanında alınmaya başlanan bu vergi,³²⁵ fetihlerin çoğalmasıyla genişleyen toprakların, fey olarak sayılmasıyla devletin hazinesine eklenmiştir.

Fey konusunu anlatırken Hz. Ömer'in savaşıla fethedilen toprakları, savaşanlar arasında paylaştırmayıp ziraatı iyi bilen eski sahiplerine bıraktığını ve bu topraklardan belirlenmiş miktarda haraç vergisi aldığını aktarmıştık. Hz. Ömer, Araplar tarım işinde iyi olmadığından verimli olan arazileri paylaştırsa ürünlerin veriminde azalma olacağını ve Müslümanların belli bir kısmı zenginleşirken gelecek nesillerin faydasına hiçbir şeyin kalmayacağını düşünmüştür. Tabi bu düşüncesine karşı çıkanlar olmuş fakat Hz. Ömer, Haşr Suresi 10. ayeti delil göstererek haraç alınmasına hükmetmiştir.

Sulhen ele geçirilen topraklarda gayr-i müslimlerden anlaşma metninde geçerli olan haraç miktarından fazlası alınmamıştır.³²⁶ Mülkiyeti gayr-i müslimlerin olan bu topraklardan alınan haraç cizye sayılmıştır.³²⁷ O yüzden mülkiyeti gayr-i müslimlere ait haraç arazisinin sahibi Müslüman olursa veya arazisini bir Müslümana satarsa haraç vergisi üzerinden düşmektedir.³²⁸ Savaşıla fethedilen topraklar ise mülkiyeti Müslümanlara ait olduğundan toprağı işleten zimmi, Müslüman olsa dahi toprağına ait olan haraç vergisi üzerinden düşmez. Çünkü tüm Müslümanlara ait fey durumunda olan

ondan cizye vergisi alınmıyordu. Bunun üzerine adam Hz. Ömer'e gelip kendisine: 'Ey Müminlerin Emîri! Ben İslam'a girdim. Buna rağmen benden cizye vergisi alınmaktadır.' dedi. Hz. Ömer adama: 'Öldürülmekten veya cizyeden kurtulmak gayesiyle İslam'ı Kabul etmiş olmayasın?' diye cevap verince, adam şöyle dedi: 'Müslüman olmakta benim için bir kurtuluş çaresi yok mu?' Hz. Ömer: 'Elbette vardır.' diye karşılık verdi. Mesruk dedi: Bunun üzerine Hz. Ömer ilgililere mektup yazarak bu kimseden cizye alınmamasını emir buyurdu." Ebu Ubeyd, *Emval*, 64.

³²⁴ Cengiz Kallek, "Haraç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.16 (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 72.

³²⁵ Ebu Ubeyd, *Emval*, 492.

³²⁶ "Ehl-i şirkten İslam'ın hükmü ve taksimi üzere halife ve kumandanın haraç ödemeleri şartıyla sulh yaptığı milletlerden her biri zimmidir. Onların arazileri de haraç arazisidir. Onlardan sulh şartlarına göre haraç alınır. Sulhnamada ki vazifeler yerine getirilir ve fazlası yüklenmez." Ebu Yusuf, *Haraç*, 111.

³²⁷ Kallek, "Haraç", *DİA*, c.16, 72.

³²⁸ "Abdurrahmân b. Mehdi bize anlattı: Hz. Ömer, İslam'ı kabul eden Nehrümelik emiresi hakkında bana şöyle yazdı: 'Haraç vergisini ödemek şartıyla arazisini elinde bırakın.'" Ebu Ubeyd, *Emval*, 105.

bu arazilerin alınıp satılması da yasaktır.³²⁹ Savaş esnasında evini, toprağını bırakan gayr-i müslimlerin arazileri de fey sayılmış ve geliri beytülmale alınmıştır.³³⁰

Hz. Ömer'in ganimet olarak elde edilen arazileri fey kabul etmesi fikhi açıdan da sonraki dönemlerde devlet başkanının bu konuda muhayyer olup olmayacağı tartışmalarına neden olmuştur. Fakat toplumun yararını düşünen Hz. Ömer'in burada maslahat-ı mürsele³³¹ uyguladığını söyleyebiliriz.

Zimmilerden alınan haraç ve cizye dışında besledikleri hayvanlardan, ellerinde bulundurdukları paralardan vergi alınmamıştır. Bu yönden bakıldığına gayr-i müslimler daha imtiyazlı durumdadır. Çünkü Müslümanların topraklarından öşür, paralarından ve hayvanlarından ise ayrıca belirli miktarda zekat alınmaktadır.³³²

3.2.1.3. Uşûr (Ticari Mallar Vergisi veya Gümrük Vergisi)

Hz. Ömer'in halifeliğinde İslam Devleti'nin sınırları genişlemiş ve bunun doğal sonucu olarak komşu ülkeler ile ticari ilişkilerde ilerleme olmuştur. Bu sınırlar içinde yaşayan gayr-i müslimlere "zimmi", İslam ülkesi dışında yaşayanlara 'harbi' denilmiş ve bu kişilerden ticaret vergisi olarak uşûr alınmıştır. Müslümanlardan da alınan bu vergi zekat kapsamında değerlendirilmiş ve beytülmale intikalinden sonra Allah'ın emrettiği yerlere harcanmıştır.³³³

Uşûr ve öşür vergilerinin, kaynaklarda ya da çeviri kitaplarda aynı anlamda kullanıldığını görmekteyiz. Oysa Öşür, Müslümanların topraklarından alınan zekat anlamındadır.³³⁴ O yüzden biz de zimmilerden, harbilerden ve Müslümanlardan alınan ticari malların vergisini uşûr adı altında inceleyeceğiz.

Cahiliye döneminde Mekke'ye ticaret için gelen ya da malını pazarlarda satmak için gelenlerden vergi alınmıştır. Fakat Hz. Peygamber, Medine'ye hicretten sonra Müslümanlar için bir pazar yeri tahsis etmiş ve buralardan vergi alınmayacağını ayrıca

³²⁹ Taberi, *Tarih*, IV, 52. (1958)

³³⁰ Ebu Ubeyd, *Emval*, 293.

³³¹ "İslâm fikhının genel ilkelerine, özellikle de şer'an onaylandığına veya reddedildiğine dair bir delil bulunmayan maslahata göre hüküm verme yöntemini ifade eden fikh usulü terimi." Şükrü Özen, "İstislah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.23 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 383.

³³² Şibli, *İslam Tarihi*, IV, 359.

³³³ Mustafa Fayda, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi Veya Uşûr", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (1982): 174.

³³⁴ Mehmet Erkal, "Öşür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.34 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 97.

bildirmiştir. Ayrıca Medine dışında anlaşma yaptığı kabileler arasından da bu şartı kaldırmıştır.³³⁵

Hız. Ömer zamanında artan fetihler ile genişleyen İslam Devleti'nin ticari ilişkileri de orantılı bir şekilde gelişmekteydi. Faklı milletler bir yandan hâlihazırda devam eden ticaretini sürdürürken bir yandan yeni pazar alanları aramaktaydılar. İslam Devleti de ticari ilişkiler kurmak için cazip bir coğrafyada gelişmekteydi. Bu yüzden İslam Ülkesine girmek isteyen ticaret adamlarının mallarına uşûr uygulamasının ilk olarak Hız. Ömer tarafından tatbik edildiğini görmekteyiz.³³⁶

Bu verginin nasıl alınmaya başlandığına dair iki rivayet vardır:

İlki; Ebu Musa el- Eşari, Hız. Ömer'e bir mektup yazarak İslam Devleti dışında ticaret yapmak için giden Müslümanlardan başka devletlerin onda bir oranında vergi aldığını haber vermiştir. Bunun üzerine Hız. Ömer: "Onlar bizim memlekete geldikleri zaman sen de onlardan aynı şekilde uşûr al, zimmilerden yarı uşûr al (yirmide bir), Müslüman tüccarlardan ise iki yüz (dirhem kıymetindeki maldan) beş dirhem al, daha fazla olan maldan da her kırk dirhemden bir dirhem al." diye emir vermiştir.³³⁷

İkinci olarak ise; Harbi olan Menbic halkı Hız. Ömer'e: "Ticaret yapmak üzere ülkeneye girmemize izin ver; bizden onda bir vergi al." diyerek talepte bulunmuşlardır. Hız. Ömer de sahabiler ile görüşmüş ve olur kararı vermiştir. Böylelikle ilk uşûr vergisi alınan kişiler olarak Menbic halkı zikredilmiştir.³³⁸

Görüldüğü gibi Hız. Ömer, İslam ülkesinde yaşamayanlar için onların kendilerine uyguladıkları hükmün bizzat aynısını uygulamıştır. Diğer taraftan da zimmiler ve Müslümanlar için de ticaret mallarından vergi alınmaya başlanmıştır.

Hız. Ömer'in bu verginin yılda bir alınmasını emrettiğine dair şöyle bir rivayet aktarılır:

Ziyad b. Hudayr anlatır: Beni Tağlib'in tüccarları memleketimize her giriş ve çıkışlarında onda bir vergi alırdım. Bunun üzerine onlardan birisi Ömer'e gelip "Ziyad, bizden gelirken de giderken de onda bir vergi alıyor, buna mani olunuz." dedi. Bundan sonra Hız. Ömer bir toplulukla beraberken bu adam tekrar geldi. "Ey Müminlerin Emiri! Ben Hristiyanların başkanıyım." dedi. Bunun üzerine Hız. Ömer de: "Ben de Haniflerin başkanıyım. Şikayet ettiğiniz verginin alınmasını kesinlikle

³³⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 958.

³³⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 959.

³³⁷ Âdem, *Harac*, 173; Yahya b. Âdem başka bir rivayetinde Hız. Ömer'in zimmi ve Müslümanlar için uşûr vergisi almadığını aktarır. Âdem, *Harac*, 58.

³³⁸ Ebu Yusuf, *Haraç*, 219.

yasakladım.” dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer’in kendisine, “Onlardan yılda sadece bir defa vergi al.” diye emir verdiğini söylemiştir.³³⁹

Yılda bir alınan vergilerin yanı sıra rivayetten anlaşılan odur ki; bu vergileri toplaması için özel memurlar görevlendirilmiştir. Uşûr vergisi toplayan kişilere “âşir veya âşire” denilmiştir.³⁴⁰ Ziyad b. Hudayr’ın ilk uşûr memuru olduğu,³⁴¹ ayrıca Enes b. Malik’in de bu iş için görevlendirildiği kaynaklarda geçmektedir.³⁴²

Harbilerden onda bir oranında, zimmilerden yirmide bir ve Müslümanlardan kırkta bir oranında alınan uşûr vergisi,³⁴³ Hz. Ömer döneminde gerçekleşen farklı uygulamalardan bir tanesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

³³⁹ Ebu Yusuf, *Haraç*, 219.

³⁴⁰ DİA, “Gümrük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.14 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 260.

³⁴¹ Âdem, *Harac*, 73.

³⁴² Ebu Yusuf, *Haraç*, 219.

³⁴³“Ebu Musa el-Eş’ârî, Hz. Ömer’e harbilerin ülkesine gidip gelen müslüman tüccarlardan, o devlet idarecilerinin Öşür (onda bir vergi) aldıklarını yazmıştı. Bunun üzerine Hz. Ömer: ‘onlar müslüman ticaret adamlarından nasıl vergi alıyorlarsa, sen de onların tüccarlarından onların aldığı miktarda onda bir al. Zimmilerden öşrün yarısını yani 20 dirhemde 1 dirhem al. Müslüman tüccarlardan 40’ta 1 al. Müslümanların 100 dirhemden az olan malları için bir şey alma, malları 200 dirheme ulaştınca 5 dirhem alman gerekir.’” İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, II, 172.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİĞER UYGULAMALAR

4.1. MÜELLEFE-İ KULÛB

Gönülleri İslam'a ısındırılması istenen kişiler olarak adlandırılan Müellefe-i Kulûb, ayette zekatın sarf edileceği yerler arasında sayılmıştır.³⁴⁴ Hz. Peygamber kendilerinden emin olmak istediği veya İslam'a ısındırmak istediği birçok kişiye zekattan pay vermiştir. Hz. Ebu Bekir'in hilâfetinin başlarında bu uygulama devam etmiş, fakat bir gün Hz. Ebu Bekir'e Müellefe-i Kulûb'den paylarını istemek üzere gelen iki sahabeye Hz. Ömer, İslam'ın yayılıp, güçlendiği gerekçesiyle artık Müellefe-i Kulûb'a ihtiyaç olmadığını söylemiş ve onları geri çevirmiştir. Daha sonra Hz. Ebu Bekir ile bahsi geçen şahıslar arasında şöyle bir konuşma geçmiştir: "Hz. Ebu Bekir'e 'Sen mi yoksa Ömer mi emirdir?' dediklerinde Hz. Ebu Bekir onlara: 'Ömer emirdir, fakat bana itaat edilir.' demiştir."³⁴⁵ Böylelikle Hz. Ömer'in bu kararını onaylamıştır.

Hz. Ömer'in o zamanki görüşünün duruma göre verilmiş bir karar olduğunu görüyoruz.³⁴⁶ Çünkü kendi halifeliği döneminde gerçekleşen H.16'da Sâsâniler ile yapılan Celûlâ Savaşı'nda Becile Kabilesini Müellefe-i Kulûb olarak görmüş ve dörtte birlik bir ganimet vadinde bulunmuştur.³⁴⁷ Onun, kişilerin işsiz olarak yaşamamasını ve bu durumun yaygınlaşmasını önlemek için zekâttan pay vermediğini düşünmekteyiz.

4.2. TERAVİH NAMAZI

Hz. Ömer, Kadisiye Savaşı'nın olduğu sene yani H. 14. yılın Ramazan ayında ilk defa cemaatle teravih namazını kıldırmıştır.³⁴⁸ Diğer şehirlerde de bu uygulamanın gerçekleştirilmesi için emirnameler göndermiştir.³⁴⁹

³⁴⁴ Tevbe, 9/60.

³⁴⁵ Taberi, *Tarih*, III, 129-130. (1955)

³⁴⁶ Cengiz Kallek, "Müellefe-i Kulûb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.31 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 475-476.

³⁴⁷ Belazuri, *Fütuh*, 305.

³⁴⁸ İbnü'l-Esir, *Kamil*, II, 448.

³⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 325.

Böyle bir uygulamaya gereksinim duyulmasının sebebi ise Hz. Ömer'in, Abdurrahmân b. Abdin el-Karî ile mescitte insanların teravih namazını cemaatle ya da tek başına kıldığını görmesi ve bu durumun onu rahatsız etmesidir. Karışıklığı gidermek için de teravih namazını mescitlerde cemaatle kılınması şartını getirmiştir. Mescid'i Nebevi 'de Ubey b. Kab'ı imam tayin etmiş ve insanlar saflar halinde cemaat olarak teravih namazını kılmaya başlamışlardır. Hz. Ömer, mescitte Müslümanları böyle görünce "Şu teravihin böyle cemaatle kılınması ne güzel âdet oldu" demiş ve ardından teravih namazının gece yarısında kılınmasının daha faziletli olduğunu belirtmiştir.³⁵⁰

4.3. MESCİD-İ HARAM'IN GENİŞLETİLMESİ

Hz. Ömer halifeliği döneminde Mescid-i Haram'da bir takım düzenlemeler yapmıştır. Bunları kısaca şu şekilde açıklayabiliriz;

H. 17'de Hz. Ömer, umreye gittiği sırada Mescid-i Haram'ı genişletmiştir. Hatta bunun için yanındaki evleri satın alarak yıktırılmış, satmak istemeyenlerin evlerini de yıktırarak kıymetini beytülmalden kendilerine vermiştir.³⁵¹ Daha sonra etrafını duvarlarla çevirmiş ve Mescid'e kandiller yerleştirmiştir.³⁵²

Aynı sene, Mekke'nin harem sınırlarını belirlemek amacıyla dikilen taşları, Mahreme b. Nevfel, Ezher b. Abd Avf, Huveytıb b. Abdüluzza, Sa'd b. Yerbu'ya³⁵³ danışarak sınırları tekrar belirlemiş ve bu taşları yeniden diktirmiştir. Ayrıca Mekke ve Medine arasında yolcuların su ve gölgelik gibi ihtiyaçlarını karşılamak için binalar yapılmasına müsaade etmiştir.³⁵⁴

Mekke, insanlar için mukaddes bir şehir kabul edildiğinden Hz. Ömer, orada bulunan evlerin kiraya verilmesini mekruh görerek yasaklamış³⁵⁵ ve orada oturan halka hitaben: "Yolcuların istedikleri yere inebilmeleri için evlerinize kapı taktırmayınız."³⁵⁶

³⁵⁰ "Fakat bu namazlarını gecenin sonuna bırakıp da bu namazdan sonra uyuyanlar, şimdi namaz kılanlardan daha faziletlidirler" sözünü de ilâve etti. Ömer, teravihi gecenin sonunda kılmayı kastediyor. İnsanlar ise teravihi gecenin evvelinde kılmakta idiler." Buhari, Salât-i Teravih, 1.

³⁵¹ Taberi, *Tarih*, IV, 109. (1958)

³⁵² Belazuri, *Fütuh*, 51.

³⁵³ Şibli, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 269.

³⁵⁴ Taberi, *Tarih*, IV, 110. (1958); "Ömer, Mekke ile Medine arasında ki yolların güzergâhına mola verenlerin ihtiyaçlarını giderecek ve onların bir su [kaynağından] diğerine taşıyacak şeyler koydu." İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 326.

³⁵⁵ Ebu Ubeyd, *Emval*, 83.

³⁵⁶ Belazuri, *Fütuh*, 48.

demmiştir. Böylece gelen hacıların uygun gördükleri evlerde istirahat edebilmelerine imkan tanımıştır.

Başka bir faaliyeti ise; Mekke'yi basan üç büyük selden biri olan “Ümmü Neşhel” seli, Hz. Ömer halife iken meydana gelmiş ve Mescid-i Haram'ı sular içinde bırakmıştır.³⁵⁷ Bundan dolayı Hz. Ömer iki bent yaptırarak sel sularının mescidi basmasını önlemiştir.³⁵⁸

4.4. MESCİD-İ NEBEVİ'İN GENİŞLETİLMESİ

Hz. Ömer, H. 17'de mescidi genişletmek istemiştir. Bunun için de Abbas b. Abdülmuttalib'in evini mescide eklemek için yıktırması gerekti. Hz. Ömer bu evi satın almak istediye de Abbas b. Abdülmuttalib, satmak istememiştir. Aralarında çıkan anlaşmazlık için Ubey b. Kab'ın hakemliğine başvurulmuş ve Ubey, Abbas b. Abdülmuttalib'i haklı bulmuştur.³⁵⁹

Bunun dışında Hz. Ömer, mescidin çevresindeki başka evleri de satın almak istemiştir. Evlerini satmak istemeyenler olmuş fakat Hz. Ömer bunlara rağmen o evleri yıktırılmış ve kıymetlerini sahiplerine ödemiştir.³⁶⁰ Böylece Hz. Peygamber'in eşlerinin evlerinin bulunduğu taraf hariç diğer taraftaki evler yıkılarak yaklaşık yüz metre olan mescid yüz kırk metre kadar genişletilmiştir.³⁶¹

Mescid'in tabanına ilk defa çakıl taşı döşeten de Hz. Ömer'dir. Daha önce toprak olan bu zeminde insanlar namaz kıldığı sırada elleri, elbiseleri toz olmaktadır. Bunun önüne geçebilmek için Akik vadisinden çakıl taşı getirtilmiştir.³⁶² Aydınlatma işlemi de Hz. Ömer'in halifeliği zamanında gerçekleşmiş³⁶³ ve bunun için Şam'dan kandillere yağ getirtilmiştir.³⁶⁴

³⁵⁷ Abdullah el- Ezraki, *Ahbâru Mekke*, çev: Yunus Vehbi Yavuz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 491; Belazuri, Mekke'de dört defa sel baskının meydana geldiğini aktarmaktadır. Belazuri, *Fütuh*, 60.

³⁵⁸ Belazuri, *Fütuh*, 60.

³⁵⁹ İbn Zebâle, *Ahbaru'l-Medine*, çev: Fatih Mehmet Yılmaz, (Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2018) 69-70.

³⁶⁰ Belazuri, *Fütuh*, 51.

³⁶¹ Şibli, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 269.

³⁶² İbn Zebâle, *Ahbar*, 78; “Zeminine ilk defa çakıl taşı döktüren Hz. Ömer b. el-Hattâb'tır. [Bu işlem den önce] insanlar ellerini secdeden kaldırdıkları zaman [ellerine yapışan topraktan kurtulmak için] ellerini silkeliyorlardı. Ömer'in emri üzerine Akik vadisinden çakıl taşı getirildi ve mescidin zeminine [dökülüp] yayıldı.” İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 328.

³⁶³ Şibli, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 269.

³⁶⁴ İbn Zebâle, *Ahbar*, 80.

4.5. SULAMA KANALLARI

Geçmişten günümüze tarım insan hayatında hep önemli bir yere sahip olmuştur. Toprağın iyileştirilmesi daha fazla verim alınması için çeşitli sulama sistemleri kullanılmıştır. Hz. Ömer döneminde de hem tarım faaliyetlerin gelişmesi hem de taşımacılık alanında kullanılması için su kanalları açılmıştır. Açılan kanalların en önemlileri şunlardır:

Emirü'l Mümin'in Kanalı: Hicri 18. senede Arabistan'da kıtlık vuku bulmuş ve Hz. Ömer, diğer şehirlerdeki valilerine haber göndererek Medine'ye yiyecek göndermelerini emretmiştir. Fakat Mısır'dan yiyeceklerin gelmesi mesafeden dolayı uzun sürmekteydi. Bunun üzerine Hz. Ömer, Mısır valisi Amr b. el-As'dan Nil Nehri'ni Kızıldeniz'e birleştirerek bir kanal yapmasını istemiştir.³⁶⁵ Böylece Nil'den gelen yiyecek yüklü gemilerin Kızıldeniz'e saparak Arabistan'ın liman şehri olan Cidde'ye kısa sürede ulaşması sağlanmıştır. Yaklaşık altmış dokuz mil uzunluğunda olan bu kanal altı ayda tamamlanmış ve Hz. Ömer'in emriyle yapılmış en önemli kanal haline gelmiştir.³⁶⁶

Bu dönemde Amr b. el-As önemli bir girişimde daha bulunmak istemiştir. Şöyle ki; Akdeniz ile Kızıldeniz'i birbirine bağlayan günümüzdeki Süveyş kanalını, o zamanlar Amr b. el-As inşa etmek istemiştir. Fakat Hz. Ömer, Yunanlıların bu kanaldan geçerek Arabistan'ı işgal etmesinden çekinmiş ve izin vermemiştir.³⁶⁷ Hz. Ömer'in böyle faaliyetlere izin verip vermemesi, ülkesinin ve halkının yararını gözettiğini göstermektedir.

Ebu Musa Kanalı: Basra'dan bir grup heyet, Hz. Ömer'i görmek için Medine'ye gelmiş ve Hz. Ömer'den halk için tatlı su temin etmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer, Basra valisi Ebu Musa el-Eş'arî'ye emir vererek Dicle Nehrinden kanal açtırmış ve halkın suya kavuşmasını sağlamıştır.³⁶⁸

³⁶⁵ Taberi, *Tarih*, IV, 161-162. (1958)

³⁶⁶ Şibli, *İslam Tarihi*, IV, 374.

³⁶⁷ Şibli, *İslam Tarihi*, IV, 375.

³⁶⁸ "Huneyf, Basra'da tatlı su bulunmadığından şikâyet ederek Basra ahalisinin altı mil mesafeden tatlı su taşıdıklarını söyledi. Hz. Ömer, bu malumatı aldıktan sonra Ebu Musa'ya içme suyunu Basra ahalisinin ayağına getirecek bir kanalın açılmasını emretti. Bunun üzerine dokuz mil uzunluğunda bir kanal açılarak Basra ahalisinin hepsi bundan yararlanmışlar ve her ev Dicle nehrinin suyunu kullanmaya başlamıştı. 'Ebu Musa Nehri' adı verilen kanalın uzunluğu dokuz mildi." Şibli, *İslam Tarihi*, IV, 373; "Ebu Musa el-Eşari, el-Übülle ırmağını, el-İccane mevkiinden Basra'ya akıttı.", Belazuri, *Fütuh*, 408.

Sa'd Kanalı: Enbar fethedilmeden önce oradaki halk İranlı memurlardan buraya su kanalı açılmasını istedikleri halde bir türlü bu istekleri gerçekleştirmemişler. Müslümanlar burayı ele geçirdiği zaman Enbarlılar, dönemin valisi Sa'd b. Ebi Vakkas'a bu isteklerini söylemişler ve Sa'd, hemen Sa'd b. Ömer'e emir vererek kanalın yapımını başlatmıştır. Yapım faaliyetleri sürerken karşılaştıkları büyük kaya parçası aşılammış ve çalışmalar durdurulmuştur. Sonraki zamanlarda yapımı tamamlanmış olan kanal, Sa'd'ın kanalı diye anılmıştır.

4.6. İÇKİ CEZASI

Kur'an-ı Kerim'de içki içmenin yasak olduğu belirtilmekle birlikte içki içenlere karşı uygulanacak cezai işlemin ne olacağı hakkında bilgi verilmemektedir. Hz. Peygamber'in uygulamalarında ise içki içenlere ceza olarak kırk değnek vurulduğunu görmekteyiz. Tabi bu ceza bazen sopa ile bazen elbiseyle, bazen de ayakkabıyla gerçekleştirilmiştir.³⁶⁹ Hz. Ebubekir de kendi döneminde bu uygulamayı aynen devam ettirmiştir.³⁷⁰ Hz. Ömer'in halifeliği zamanında içki ile ilgili Maide Suresinin 19. ayetinde yer alan "... vaz geçmeyecek misiniz" lafzını bazı Müslümanlar tevil ederek, Allah'ın insanları içki konusunda serbest bıraktığını söylemişler ve içki içmişlerdir.³⁷¹ Bu durumu ashab ile görüşen Hz. Ömer, had cezasını seksen sopaya çıkararak uygulamaya başlamıştır.³⁷²

Hz. Ömer'in de bu cezayı farklı şekillerde tatbik ettiğini görüyoruz. Rebi'a b. Ümeyye b. Halef'i içkici biri olduğu için Hayber'e sürmüş,³⁷³ Kadisiye savaşında içki içen Ebu Mihce'yi hapsetmiş,³⁷⁴ yine içki içtiğini gördüğü birini azarlayıp serbest bırakmıştır.³⁷⁵ Oğlu Ebu Şahme'nin³⁷⁶ de içki içtiğini öğrenince seksen değnek

³⁶⁹ Buhari, Hudud, 2-5.

³⁷⁰ Hz. Ali(ra) anlatıyor: İçki haddi için Rasulullah (sas) kırk, Hz. Ebu Bekir kırk, Hz. Ömer seksen sopa vurdular. Hepsi de sünnettir. (Bu bana daha hoş geliyor)" Ebu Davud, Hudud, 36.

³⁷¹ Taberi, *Tarih*, IV, 155. (1958)

³⁷² "Sevr İbnu Zeyd ed-Dili anlatıyor: Hz. Ömer (ra), hamr için uygulaması gereken haddin miktarı hususunda ashapla istişarede bulundu Hz. Ali (ra): Seksen sopa vurulmasını uygun görüyorum dedi. Çünkü kişi, içince sarhoş olur, sarhoş olunca saçmalar, saçmalarsa iftira atar.(İftiranın cezası seksen sopadır.) Böylece Hz. Ömer (ra) içki içenler için haddi 80 sopa takdir etti." *Muvatta, Eşribe 2*.

³⁷³ İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 325.

³⁷⁴ İbnü'l-Esir Esir, *Kamil*, II, 431.

³⁷⁵ Hz Ömer gece dışarıda bir yerde lambaların yanık olduğunu görmesi üzerine "Ben uyku saatinden sonra lambaların yakılmamasını emretmemiş miydim" diyerek oraya gider. Oradakilerin içki içmekte olduğunu görünce ertesi gün o kişiyi çağırır: "Ey filan! Dün gece arkadaşlarınla birlikte şarap

vurdurmuş ve zaten hasta olan oğlu bunu kaldıramayarak vefat etmiştir.³⁷⁷ Verdiğimiz son örnek Hz. Ömer'in içkiye karşı olan nefretinin ne denli olduğunu gözler önüne sermektedir.

İçki cezası konusunda Hz. Ömer, Hz. Peygamber'den farklı bir uygulama gerçekleştirmiştir. Eğer içki cezası kesin sınırlarla belirlenmiş olsaydı, Hz. Ömer bunun dışına çıkamazdı. Hz. Peygamber, ceza konusunda farklı şekilde uygulamalarda bulunduğu için Hz. Ömer, zamana ve duruma göre bu had cezasının miktarında, uygulama şekillerinde değişiklik yapabirmiştir.

4.7. KÖLE YASAĞI

Köleliği Hz. Ömer, Arabistan dışında tamamen kaldırmasa da bu yönde önemli adımlar atmıştır. Şöyle ki, Ridde Savaşları'nda Arapların birbirlerini köle edinmesi aşâğılıktır diyerek halifelige geçtiği zaman, Arap Yarımada'sında cahiliye ve İslamiyet dönemlerinde esir alınan Arapların (efendisinden çocuk doğuran kadınlar hariç) fidye karşılığı serbest bırakılmasını emretmiştir.³⁷⁸

Hz. Ömer, Arap olmayanların köleleştirilmemesini geniş ölçüde azaltmak için bazı kurallar getirmiştir. Nitekim bir yer fethedildiği zaman askerler o yerin topraklarını ve üzerindeki insanları ganimet olarak almak istemiş fakat Hz. Ömer cizye karşılığında insanların korunacağını bildirerek bunu reddetmiştir. Böylelikle yöre halkının köleleştirilmesini önlemeye çalışmıştır.

Bunun yanında Kur'an'da var olan "mukatebe" usulünü sahabiler bağlayıcı bulmuyordu ve yeri geldiğinde mukatebe yapmak isteyen köleleri geri çeviriyorlardı.³⁷⁹ O yüzden Hz. Ömer, mukatebe usulü ile kölelerin özgürlüğe kavuşmasını kesin bir dille

ıçıyordunuz" der ve adam: "Yüce Allah seni başkalarının evini gözetlemekten alıkoymadı mı?" diye karşılık verir, Hz Ömer de adamı serbest bırakır. İbnü'l-Esir, *Kamil*, III, 63.

³⁷⁶ İbn Hibbân, Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullah'a içki cezası uyguladığını rivayet etmektedir. İbn Hibbân, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 370.

³⁷⁷ "Hadd-i Şer'inin bu ağırlığı karşısında vefat edenlerde olmuştur. Nitekim Hazret-i Ömer'in oğullarından Ebu Şahme şarap içince, kendisine seksen değnek vurulmuş ve o da dayağın tesirinden dolayı vefat etmiştir." Ülkü, *İslam Tarihi*, II, 42.

³⁷⁸ Taberi, *Tarih*, III, 246. (1955)

³⁷⁹ "Musa İbnu Enes İbn-i Mâlik (r.a) anlatıyor: 'Sîrîn, Hz. Enes'e mukâtebe yapma talebinde bulundu. Hz. Enes çok zengindi, mukâtebe yapmayı reddetti. Sîrîn Hz. Ömer (r.a)'a başvurdu. Hz. Ömer, Enes (r.a)'yı çağırarak: "Sîrîn'le mukâtebe yap!' emretti. Enes (r.a) yine kabul etmedi. Hz. Ömer, çubuğuyla Enes'e vurdu. Ve şu ayeti okudu: 'Kölelerinizden hür olmak için bedel vermek (mukâtebe yapmak) isteyenlerin, -onlardan bir iyilik görürseniz- bedel vermesini kabul edin' (Nur 33). Bunun üzerine Hz. Enes mukâtebe yaptı." Buhari, *Mukâtebe*, 50.

emretmiştir. Yine bir cariye efendisinden çocuk doğursa bile alınıp satılabiliyordu. Hz. Ömer, bu uygulamayı da kaldırmış ve çocuk doğuran cariyenin hür olacağını söylemiştir.³⁸⁰

Hz. Ömer, elinden geldiğince köle olan insanları hür olanlar ile eşit tutmaya çalışmıştır. Ordu komutanlarına “Ordudan biri düşmana eman verdiği takdirde bu, bütün Müslümanlarca geçerlidir.”³⁸¹ diye emir vermesi, Müslümanların kölesinin de Müslümanlardan sayıldığına bir göstergesidir. Hz. Ömer, kadınlara ve azat edilen Müslüman olmuş kölelere de atâ vererek eşitliği sağlamaya çalışmıştır.³⁸²

4.8. PARA

Arapların kullandığı altın ve gümüş paralar Bizanslıların ve İranlıların bastırdığı paralar olmuştur. Hz. Ömer zamanında İran’ın fethinden sonra dirhem olarak adlandırılan 2,97 gram ağırlığında gümüş para basılmıştır.³⁸³

Hz. Ömer, İran dirhemlerinin ağırlıklarında değişiklik yaparak bastırılmış böylelikle on dirhem gümüş para, yedi miskal altın paraya denk gelecek şekilde ayarlanmıştır.³⁸⁴ Ama bu dönemde basılan paralar yaygın bir kullanım alanı bulamamıştır.³⁸⁵

4.9. MÜTEFERRİK UYGULAMALAR

4.9.1. Remel

Kabe’yi tavaf esnasında ilk üç şavt’ta erkekler hızlı ve çalimli bir şekilde yürüyerek remel yapmaktadır. Bu uygulama Müşriklerin Medine havasının Müslümanları hasta ettiğine dair sözlerinden sonra Hz. Peygamber tarafından

³⁸⁰ Şibli, *İslam Tarihi*, IV, 427-428.

³⁸¹ Ebu Yusuf, *Haraç*, 307.

³⁸² Ebu Ubeyd, *Emval*, 256-257.

³⁸³ Halil Sahillioğlu, “Dirhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.9 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 369.

³⁸⁴ Yıldız, *İslam Tarihi*, II, 280.

³⁸⁵ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: Selmat Matbaası, 1999), 73.

“Umretü'l-Kaza” esnasında ashabına emredilmiştir.³⁸⁶ Böylece Müşriklere Müslümanların güçlü, kuvvetli olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Hz. Ömer, Remel uygulamasının Müslümanların hâkimiyet sağladığı gerekçesiyle artık yapılmaması gerektiğini şu sözleriyle ifade etmiştir: “Bizim bu hızlı yürüyüş ile halimiz nedir (yani buna neden devam ediyoruz)? Biz bu hızlı yürüyüşle ancak müşriklere kuvvet gösterişi yapar idik. Hâlbuki Allah onları helak etmiştir.”³⁸⁷ Daha sonra bu uygulamanın Hz. Peygamberin bir sünneti olduğu için yapılabileceğini ifade etmiştir.

4.9.2. Üç Talak

Fıkıh literatüründe talak, boşanma anlamına gelmektedir. Belirli bazı sözler ile ya da onun yerine geçecek mecazi sözlerle nikah akdinin bozulmasını ifade etmektedir. Hz. Peygamber döneminde tek seferde üç talağın kullanılması tek bir boşama sayılmış ve bu durum Hz. Ömer’in halifeliğinin başlarına kadar böyle devam etmiştir.³⁸⁸ Hz. Ömer, erkeklerin bu durumu kullanıp sürekli eşlerini boşamak istediklerini gördüğünde tek seferde üç talak kullanmayı geçerli saymış ve böylece boşanmanın tamamen gerçekleşeceğini söylemiştir.³⁸⁹

4.9.3. Hacerü'l Esved

Hz. Peygamber otuz beş yaşlarında iken Mekke’de meydana gelen sel Kâbe’nin duvarında çatlaklar oluşturmuş ve Mekke halkı Kâbe’yi yeniden inşa etmişlerdir. İnşa sırasında Hacerü'l Esved taşını kimin yerine koyacağı tartışma konusu olmuştur. Hz. Peygamber burada hakemlik yaparak taşı herkesin rızasının olacağı bir şekilde yerine koymuştur.³⁹⁰ Kâbe’yi tavafın Hacerü'l Esved taşının hizasından başlanması bu taşın cahiliye döneminden beri önemli bir konuma sahip olduğunun bir göstergesidir.

³⁸⁶ Salim Öğüt, “Tavaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.40 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 180.

³⁸⁷ Buhari, Hac, 57.

³⁸⁸ H. İbrahim Acar, “Talak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.39 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 497-499.

³⁸⁹ Müslim, Talak, 17.

³⁹⁰ Belazuri, *Ensab*, I, 186.

Hiz. Ömer, Hacerü'l Esved hakkında Şu ifadeleri zikretmiŐti: “Vallahi ben senin zarar veremez, fayda veremez bir taş olduğunu çok iyi bilmekteyim. EĞer Hiz. Peygamber'in seni isti'lâm ettiğini görmüş olmasaydım seni isti'lâm etmezdim.”³⁹¹

Görüldüğü üzere bu nevi taş, toprak gibi Őeylerin insanlara sevap-günah açısından bir katkı sağlamadığı açıkça vurgulanmıştır.

4.9.4. Mut'a Nikahı

Belirli bir süre zarfında bir kadınla bir erkeğin evlenmeleri anlamına gelen mut'a nikahı, Cahiliye döneminde sıkça uygulanan bir nikah türü olmuştur.³⁹² İslam'ın yasakladığı mut'a nikahı günümüzde Őîa tarafından meŐru sayılmaktadır. Őîa, Kur'an'da Nisa Suresi 24. ve 25. ayetlerini mut'a nikahının dinen geçerli olduğu yönünde yorumlamıŐtır. Ehl-i Sünnet ise bu ayetlerin öncesi ve sonrasına bakıldığında sahih ve devamlı olan evlilik hakkında hükümler içerdiğini söylemektedir.³⁹³

Hiz. Peygamber'in mut'a nikahını Hayber'e sefere gittiklerinde sahabilere yasakladığını bilmekteyiz.³⁹⁴ Fakat Hiz. Peygamber zamanında mut'a nikahının yapıldığına dair hadislerin mevcudiyeti bu yasağın uygulamasında zorluk çekildiğini göstermektedir.³⁹⁵ Mut'a nikahının hala geçerli olduğu görüşünü savunanlara da bu hadisler delil teşkil etmiştir.

Hiz. Ömer'in mut'a nikahını yasaklaması ise sanki helal olan bir Şeyi haram saydığı Şeklinde aktarılmıştır. Fakat burada asıl mesele nasıl içki tedricen haram kılındıysa mut'a nikahı da aynen yavaŐ yavaŐ kaldırılmıŐ ve Hiz. Ömer bu durumdan haberdar olmayanları bilgilendirmek için kesin bir dille mut'a nikahının yasaklandığını söylemiştir.³⁹⁶

³⁹¹ Buhari, Hac, 57.

³⁹² Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 126.

³⁹³ İbrahim Kâfi Dönmez, “Müt'a”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 174.

³⁹⁴ Müslim, Nikah, 31.

³⁹⁵ “Hiz. Cabir (ra) anlatıyor: “Resulullah (as) ve Hiz Ebu Bekir (ra) zamanında bir avuç hurma ve un mukabilinde birkaç gün boyu devam eden mut'a nikahı yapardık. Bu hal, Hiz. Ömer'in (ra) Amr b. Hureys hadisesi vesilesiyle mut'ayı yasaklamasına kadar devam etti.” Müslim, Nikah, 16.

³⁹⁶ Dönmez, “Müt'a”, *DİA*, c:32, 175.

4.9.5. Temettu Haccı

Hac mevsiminde hac ve umre ibadetini yerine getirmek için ayrı ayrı ihrama girerek gerçekleştirilen hac çeşidine temettu haccı denilmektedir.³⁹⁷ Hz. Ömer, bu haccı halifeliği döneminde yasaklamış ve gerekçesini de şu sözlerle ifade etmiştir:

“Haccınızla umrenizin arasını ayırın. Zira böyle yapmak, sizden birinin haccının daha mükemmel olmasını sağlar. Umrenizin mükemmel olması da, onu hac ayları dışında yapmaya bağlıdır.”³⁹⁸

³⁹⁷ Salim Öğüt, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.14 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 395.

³⁹⁸ Muvatta, Hac, 67.

SONUÇ

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti ile orada bulunan farklı dinden insanlar ile anlaşma yapması, Müslümanların artık bir topluluk olarak var olduklarını başkaları tarafından tanındıklarını göstermektedir. Mekkelilere karşı üst üste kazanılan zaferler ile güçlerini kanıtlayan Müslümanlar artık İslam'ı Arabistan'a hızlı bir şekilde yaymaya başlamışlardır. Hz. Peygamber'in oluşturduğu idari yapı kendisinden sonra da Hz. Ebu Bekir tarafından devam ettirilmiştir. İki yıl gibi bir sürede halifelik yapan Hz. Ebu Bekir, dinden dönenlerin Müslümanlar arasında bozgunculuk çıkarmasını engellemek için büyük çaba göstermiş ve bir yandan da fetih hareketlerini sürdürmeye çalışmıştır. Hz. Ebu Bekir kendisinden sonra idareyi ele alacak kişiyi istişareler sonucu vasiyet ederek belirlemiştir. Hz. Ömer'in otoriter kişiliği, Hz. Peygamber zamanında onun en yakınında bulunan kişilerden olması, insanları idare konusundaki kabiliyeti halife olarak seçilmesinde bir etken olmuştur.

Hz. Ömer'in cahiliye dönemindeki sert ve etkin karakteri müslüman olmasından sonra müşrikler üzerinde baskı oluşturmuştur. Halifeliği döneminde ise hakimiyeti altında bulunan insanların idaresini kolaylaştırmıştır. On yıl halifelik yapan Hz. Ömer, bu süre zarfında kuvvet kazanan İslam ordularıyla yeni ve büyük fetihler gerçekleştirmiştir. Bu fetihler ile Bizans'ın ve Sasanilerin hakim olduğu, Suriye, Irak-İran, Filistin, Mısır bölgeleri ele geçirilmiştir. Böylece nüfusun artmasıyla değişik dinden, kültürden insanlar Müslümanların hakimiyeti altına girmiştir. Bunun bir sonucu olarak da var olan idari yapı yetersiz kalmış ve Hz. Ömer yeni yapılanmalara gitmiştir.

Öncelikle Hz. Ömer, fetihlerin daha kolay gerçekleşmesi ve askerlerin rahatı için ordugah şehirler kurmuştur. Daha sonra o, fetihler ile ele geçirilen yerlerdeki halkın ve arazilerin durumu hakkında onların haklarını koruyacak şekilde düzenlemeler yapmıştır. Zimmi halkın köle olmasını engellemiş, arazilerin ise savaşın tekeline toplanmaması için haraç alma sistemini getirmiştir. Böylelikle elde edilen zenginliğin Müslümanların hakkı olduğunu düşünerek Divan teşkilatını kurmuş ve maaş sistemini getirmiştir.

Genişleyen İslam coğrafyasının idaresini kolaylaştırmak için Hz. Ömer, idari alanda da görevliler tayin etmiştir. Görevlilerin sorumluluk alanları bizzat Hz. Ömer tarafından belirlenmiştir. Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir döneminde bir şehrin ya da

bölgenin idari, dini, askeri, adli ve mali yönetimi sadece vali tarafından yürütülmekteydi. Hz. Ömer, kuvvetler ayrılığı prensibince bu görevlerin daha iyi icra edilebilmesi için valiye yardımcı olacak değişik görevliler tayin etmiştir. Bunun yanında bayındırlık faaliyetleriyle ilklere imza atan Hz. Ömer, insanların daha rahat bir hayat sürmelerini sağlamıştır.

Hz. Ömer'in idaresi altında bulan görevlilere ve halkına karşı davranışları kendisinden sonraki devlet adamlarına da insanları bir arada tutabilmek açısından ışık tutmuştur. Yeri geldiğinde halktan biri olmuş, onların derdini anlamaya çalışmıştır. Yeri geldiğinde denetleyici olarak valilerini denetlemiştir. Böylece Hz. Ömer, uygulamalarıyla dönemine damgasını vurmuş örnek bir lider olmuştur.



KAYNAKÇA

- Abdullah b. Ebi Davud. *Kitabü'l-Mesâhif*, çev: Abdülkadir Karakuş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Abdullah el- Ezraki. *Ahbâru Mekke*, çev: Yunus Vehbi Yavuz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzeri. *İslam Devletinde Hisbe Teşkilatı*, çev: Abdullah Tunca. İstanbul: Marifet Yayınları, 1993.
- Acar, H. İbrahim. "Talâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39:496-500. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Beyrut: Daru Sadır, ty.
- Ahmet Nedvi. *Asrı Saadet Peygamberimiz'in Ashabı*, çev: Ali Genceli. İstanbul: Doğan Ofset Matbaacılık, 1985.
- Algül, Hüseyin. *İslam Tarihi*. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1991.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Tarihi-2 Hülefa-i Raşidin Dönemi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Arı, Abdüsselam. "Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (2003): 85-99.
- Azimli, Mehmet. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Azimli, Mehmet. *Siyeri Farklı Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Bakır, Abdülhalik. "Basra". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5:108-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bardakoğlu, Ali. "Hapis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16:54-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bayram, Enver. "Kur'an'ın Cem Edilmesinde Hz. Ömer'in Rolü". *Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 13, sy. 2 (2018): 207-215.
- Belazuri. *Ensabü'l Eşraf*, çev: Hikmet Akdemir. İstanbul: İlk Harf Yayınevi 2018.
- Belazuri. *Fütûh'l Büldân*, çev: Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Buhari. *Sahihu'l Buhari*, çev: Mehmet Sofuoğlu. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1987.
- Can, Yılmaz. "Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme". *İSTEM (İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikisi) Dergisi III*, sy. 6 (2005): 215-236.

- Can, Yılmaz. “İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Darü’l-İmara İkili Üzerine Bir Değerlendirme”. *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.8 (1996): 123-134.
- Cevdet, Ahmed. *Kıyas-ı Enbiya*, Haz: Mahir İz. y.y: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- DİA. “Gümrük”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14:260-263. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Diyanet. *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Haz: Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıç, İbrahim Kâfi Dönmez ve Sadrettin Gümüş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Müt’a”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32:174-180. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Duran, Ahmet. “İslâm Hukukunda Sosyal Terbiye ve Kontrol Kurumu Olarak Hisbe Müessesesi”. *EKEV Akademi Dergisi*, sy.64 (2015): 9-39.
- Ebu Davud. *Sünen-i Ebu Davud*, çev: Abdullah Parlayan. Konya: Konya Kitapçılık, 2007.
- Ebû Hanîfe ed-Dineverî. *el-Ahbârü’t-Tivâl*, çev: Zekeriya Akman ve Hüseyin Siyabend Aytemur. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm. *Kitabü’l-Emval*, çev: Cemaleddin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Ebu Yusuf. *Kitabu’l Haraç*, çev: Ali Özek. İstanbul: Özek Yayınları, 1973.
- Erkal, Mehmet. “Âmil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 3:58-60. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Erkal, Mehmet. “Arşın”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 3:411-413. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Erkal, Mehmet. “Beytülmâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6:90-94. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Erkal, Mehmet. “Cizye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8:42-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Erkal, Mehmet. “Öşür”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34:97-100. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Fayda, Mustafa. “Atâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4:33-34. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Fayda, Mustafa. “Faruk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12:176-177. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Fayda, Mustafa. “Fey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12:511-513. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Fayda, Mustafa. “Hulefa-yi Râşidin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18:324-338. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

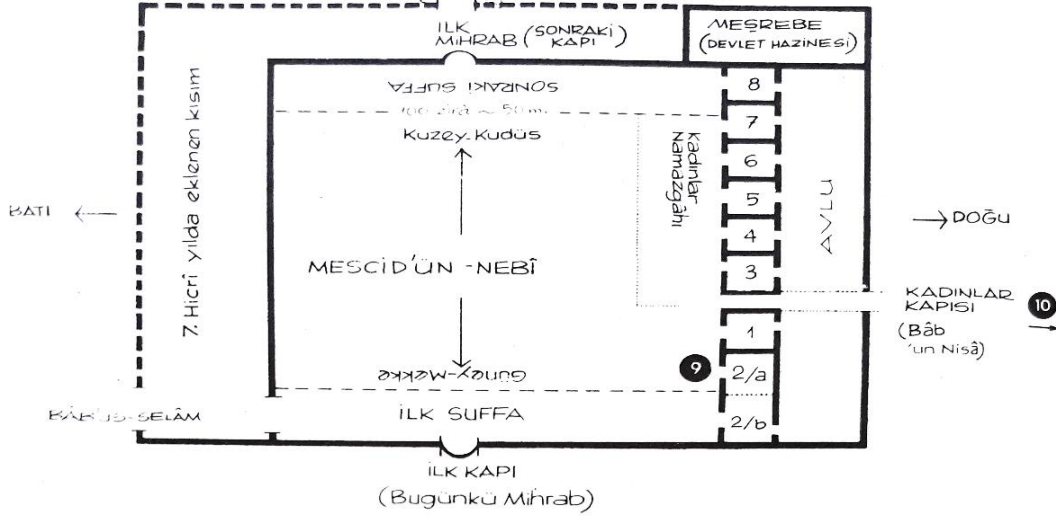
- Fayda, Mustafa. “Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi Veya Uşür”. *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (1982): 169-178.
- Fayda, Mustafa. “Ömer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34:44-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Fayda, Mustafa. *Hiz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayın No:4, 1989.
- Günaltay, Şemseddin. *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Halife b. Hayyat. *Tarihu Halife b. Hayyat*, çev: Abdulhalik Bakır. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 200.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*, çev: Salih Tuğ. Ankara: Yeni Şafak, 2003.
- Harekât, İbrahim. “Berid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5:498-501. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Hasan İbrahim Hasan. *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev: İsmail Yiğit ve Sadrettin Gümüş. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991.
- İbn Haldun. *Mukaddime*, çev: Zakir Kadirî Ugan. İstanbul: MEB Yayınları, 1968.
- İbn Hibbân. *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, çev: Harun Bekiroğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn Kesir. *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, çev: Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbn Kuteybe. *el- İmame ve's-Siyase*, çev: Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn Sa'd. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebir*, çev: Heyet. İstanbul: Siyer Yayınları, 2015.
- İbn Şihab ez-Zühri. *el-Meğazi*, çev: Mehmet Nur Akdoğan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- İbn Zebâle. *Ahbaru'l-Medine*, çev: Fatih Mehmet Yılmaz. Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2018.
- İbn-i Hişam. *Siret-i İbn-i Hişam*, çev: Hasan Ege. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1994.
- İbnü'l-Esir. *el-Kamil fi't-Tarih*, çev: Heyet. İstanbul: Bahar Yayınları, 1985.
- Kallek, Cengiz. “Haraç”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16:71-78. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Kallek, Cengiz. “Hisbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18:133-143. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kallek, Cengiz. “Müellefe-i Kulûb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31:475-476. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kallek, Cengiz. *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, Ed: Vecdi Akyüz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Kandehlevi, M. Yusuf. *Hayatü's Sahabe*, çev: Sıtkı Güllü. İstanbul: Ilıcak Matbaacılık, 1996.

- Kandemir, M. Yaşar. “Muaz b. Cebel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30:338-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kazıcı, Ziya. *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- Kazıcı, Ziya. *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Selmat Matbaası, 1999.
- Kılıç, Ünal. “Vali”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42:492-494. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kılıç, Ünal. *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*. Konya: Yediveren Kitap, 2004.
- Köksal, Mustafa Asım. *İslam Tarihi*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987.
- Maverdi. *El-Ahkamu's-Sultaniye*, çev: Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.
- Mevdudi. *Tefhimu'l Kur'an*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Muhammed Abdülhay el-Kettani. *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, çev: Ahmet Özel. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Muhammed b. Ömer el-Vakıdî. *Kitabü'l-Meğâzî*, çev: Musa K. Yılmaz. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2014.
- Muhammed b. Salih ed-Dimaşki. *Peygamber Külliyyatı*, çev: Adem Yesinde. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2006.
- Muhammed et-Temmâvî. *Hz. Ömer ve Modern Sistemler*, çev: Muhammed Vesim Taylan. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1993.
- Muhammed İbn İshak. *Hz. Peygamber'in Hayatı ve Gazveleri*, çev: Ali Bakkal. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2013.
- Müslim. *Sahihu Müslim*, çev: Mehmet Sofuoğlu. İstanbul: y.e.y, 1974.
- Öğüt, Salim. “Hac”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14:389-397. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Öğüt, Salim. “Tavaf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40:178-180. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Önkal, Ahmet. “Adî b. Ka'b”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1:380. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Önkal, Ahmet. “Amr b. As”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3:79-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Önkal, Ahmet. “Hicret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17:458-462. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Özen, Şükrü. “İstislah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 23:383-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özkan, Mustafa. “Hudeybiye Antlaşması Özelinde Hz. Ömer'in Kişilik Tahlili Denemesi”. *İstem Dergisi*, sy. 15 (2010): 43-59
- Özpınar, Ömer. “Hz. Ömer'in Medine'ye Hicreti İle İlgili Rivayetin Değerlendirilmesi”. *İstem Dergisi*, sy. 20 (2012): 11-39.

- Sahillioğlu, Halil. “Dirhem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 9:368-371. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Sarıçam, İbrahim. *Hz. Ömer*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Suyuti, Celâleddîn, *Halifeler Tarihi*, çev: Onur Özatağ. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.
- Şahyar, Ataullah. “Muhammed b. Mesleme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30:555-556. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Şibli, Mevlana. *Büyük İslam Tarihi Asrı Saadet*, çev: Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1978.
- Şibli, Numani. *Bütün yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev: Talib Yaşar Alp. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2015.
- Taberi. *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev: Zakir Kadiri Ugan ve Ahmet Temir. Ankara: Maarif Basımevi, 1955.
- Taberi. *Tefsir*, çev: Mehmet Keskin. İstanbul: Şule Yayınları, t.y.
- Ülkü, Hayati. *Başlangıçtan Günümüze İslam Tarihi*. İstanbul: Hikmet Neşriyat, t.y.
- Yahya b. Âdem. *Kitabü'l- Harac*, çev: Osman Eskicioğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Yılmaz, Metin. “İslam Şurta Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)”. Doktora Tezi, Samsun, 2003.
- Yılmaz, Metin. “İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkumların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış”. *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.12-13 (2001): 539-581.
- Yılmaz, Metin. “Şurta”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39:242-244. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

EKLER

EK-1. Resimler



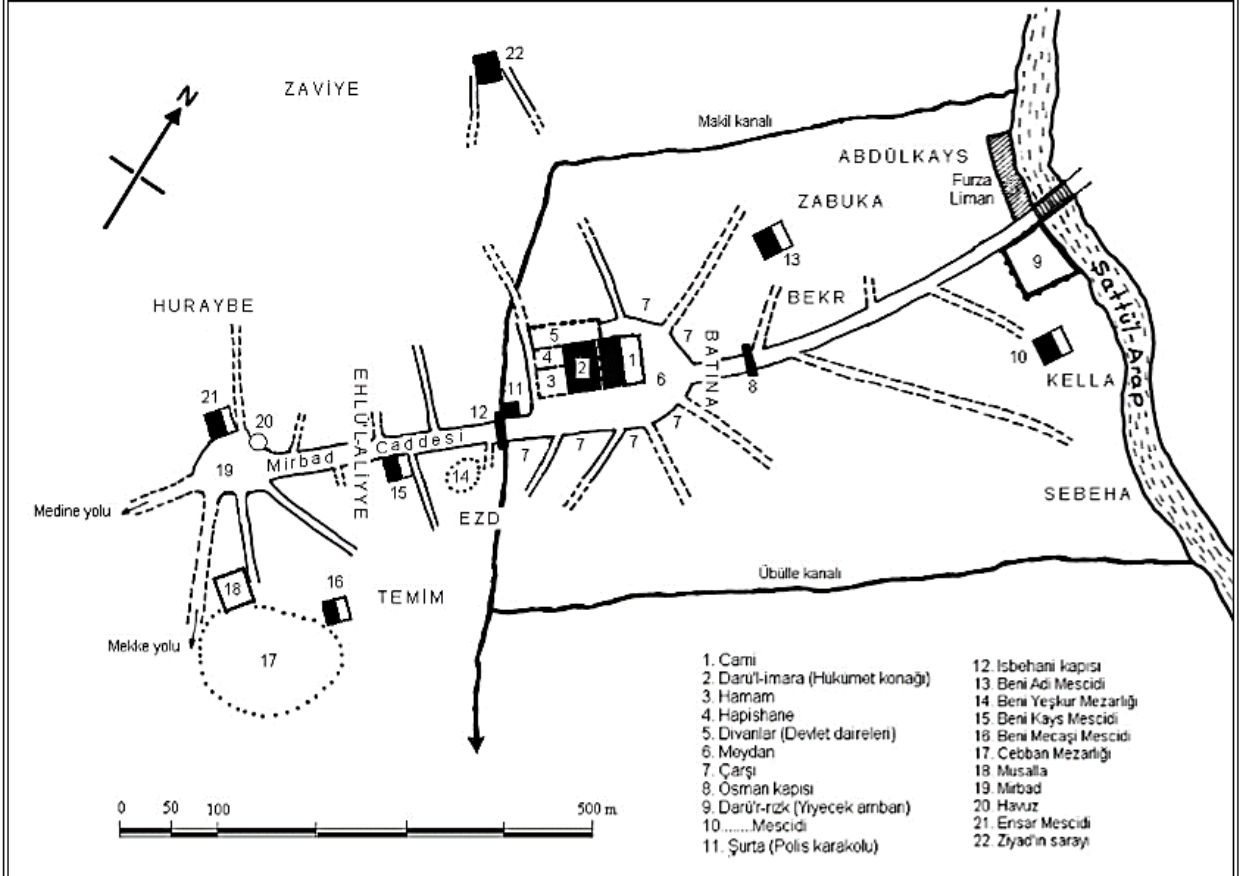
Açıklamalar:

1. Sevde valdemizin kaldığı dâire
- 2/a Resûlullah'ın kızları Hz. Fâtıma ve Umm Külsûm'un kaldığı dâire; burası daha sonraları "resmî ağırlama salonu" olarak kullanılmıştır.
- 2/b Âyşe valdemizin kaldığı dâire; bugün Resûlullah'ın medfûn bulunduğu yer (Revza-i mutahhara)
3. Hafsa valdemizin kaldığı dâire
4. Önce Zeyneb bintü Huzeyme valdemiz, sonra Umm Seleme Hind valdemizin kaldığı dâire
5. Zeyneb bintü Caş valdemizin kaldığı dâire
6. Cuveyriyye valdemizin kaldığı dâire
7. Umm Habîbe valdemizin kaldığı dâire
8. Meymûne valdemizin kaldığı dâire
9. Ustuvânet'ul-Vufûd; Mescid'in çatısını tutan bir hurma kütüğüdür ki Resûlullah bunun dibinde "siyâsî eçilik hey'etleri"ni kabûl edip onlarla müzâkerelerde bulunuyordu.
10. Bâb'un-Nisâ'dan çıkıldığında doğruca gidilirse, birçok sahâbînin medfûn bulunduğu Cennet'ul-Bakî'ye varılır.

Not: Mescid'in geri sol köşesinde inşâ edilmiş, Meşrebe adı verilen bina, "Devlet Hazînesi" olarak kullanılmıştır.

Şekil E1.1. Haritanın çiziminde Muhammed Hamidullah'ın "İslam Peygamberi", adlı eserinden yararlanılmıştır.

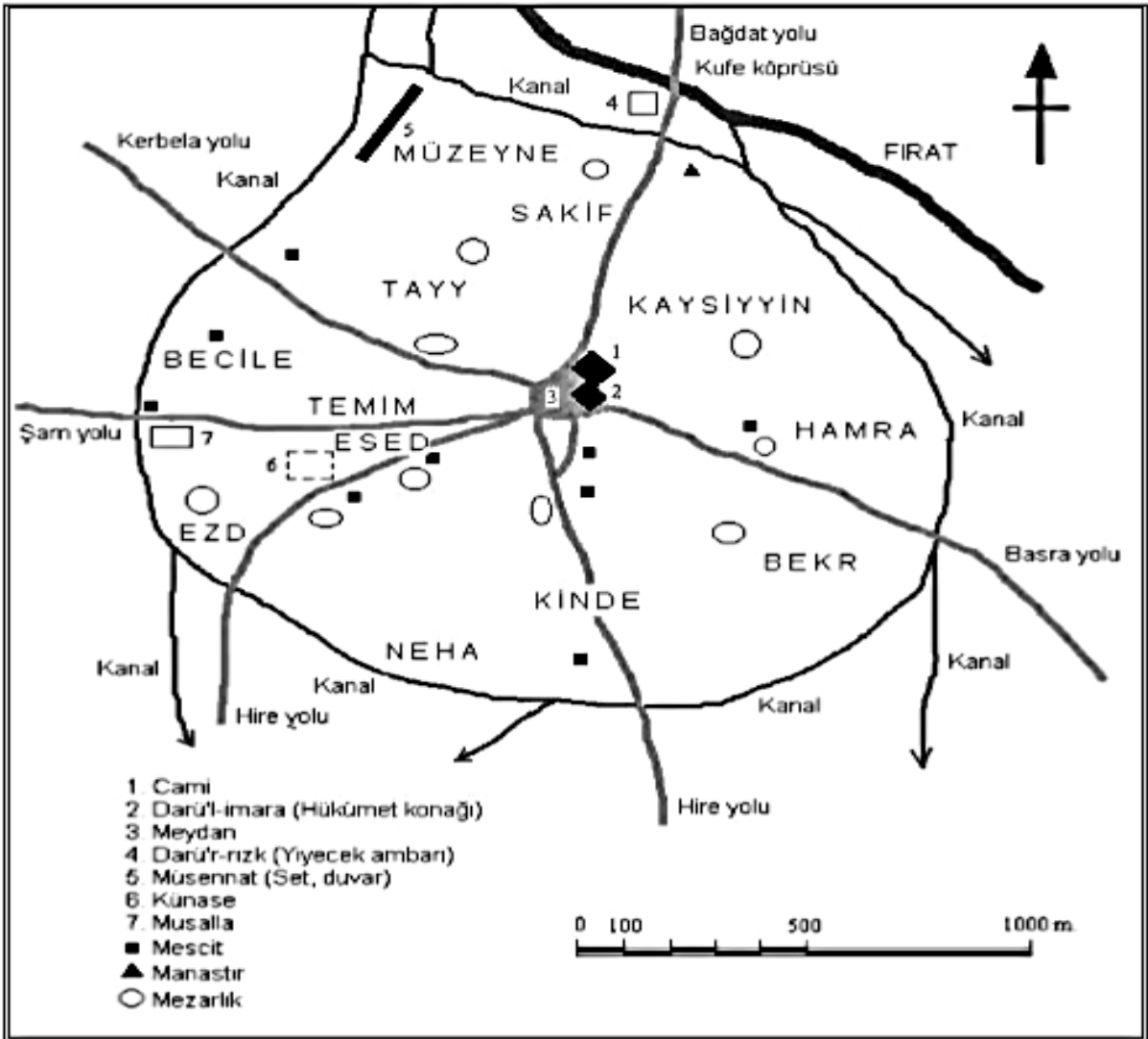
EK-1. (Devam) Resimler



Şekil E1.2. H.I.-II./M.VII-VIII. asırlarda Basra

Haritanın Çiziminde İSTEM, Yılmaz Can, "Hulefâ-İ Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme" adlı makalesinden yararlanılmıştır.

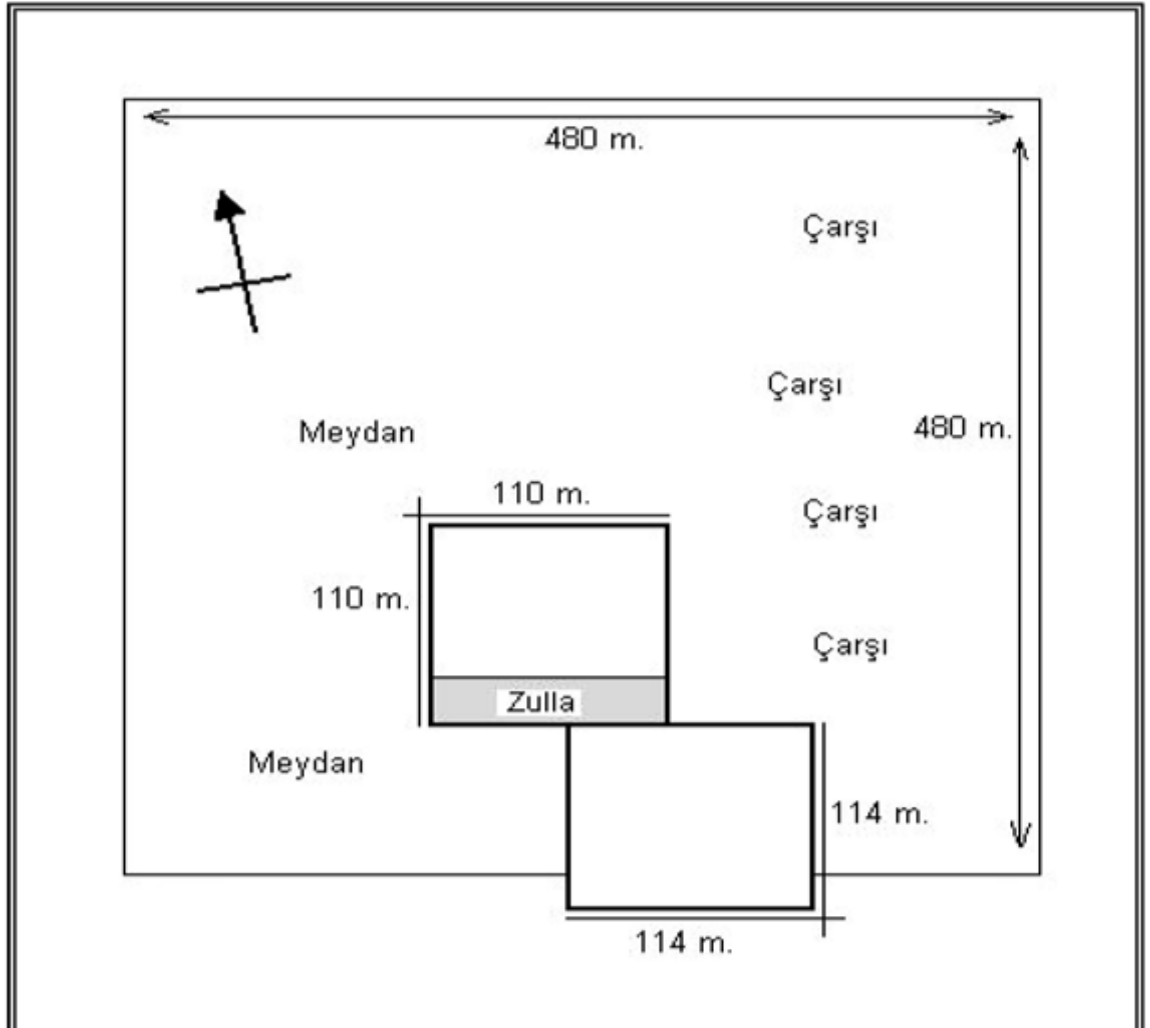
EK-1. (Devam) Resimler



Şekil E1.3. H.I. -III/ M.VII-IX. Asırlarda Kufe

Haritanın çiziminde Yılmaz Can'ın "İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı" adlı eserinden yararlanılmıştır.

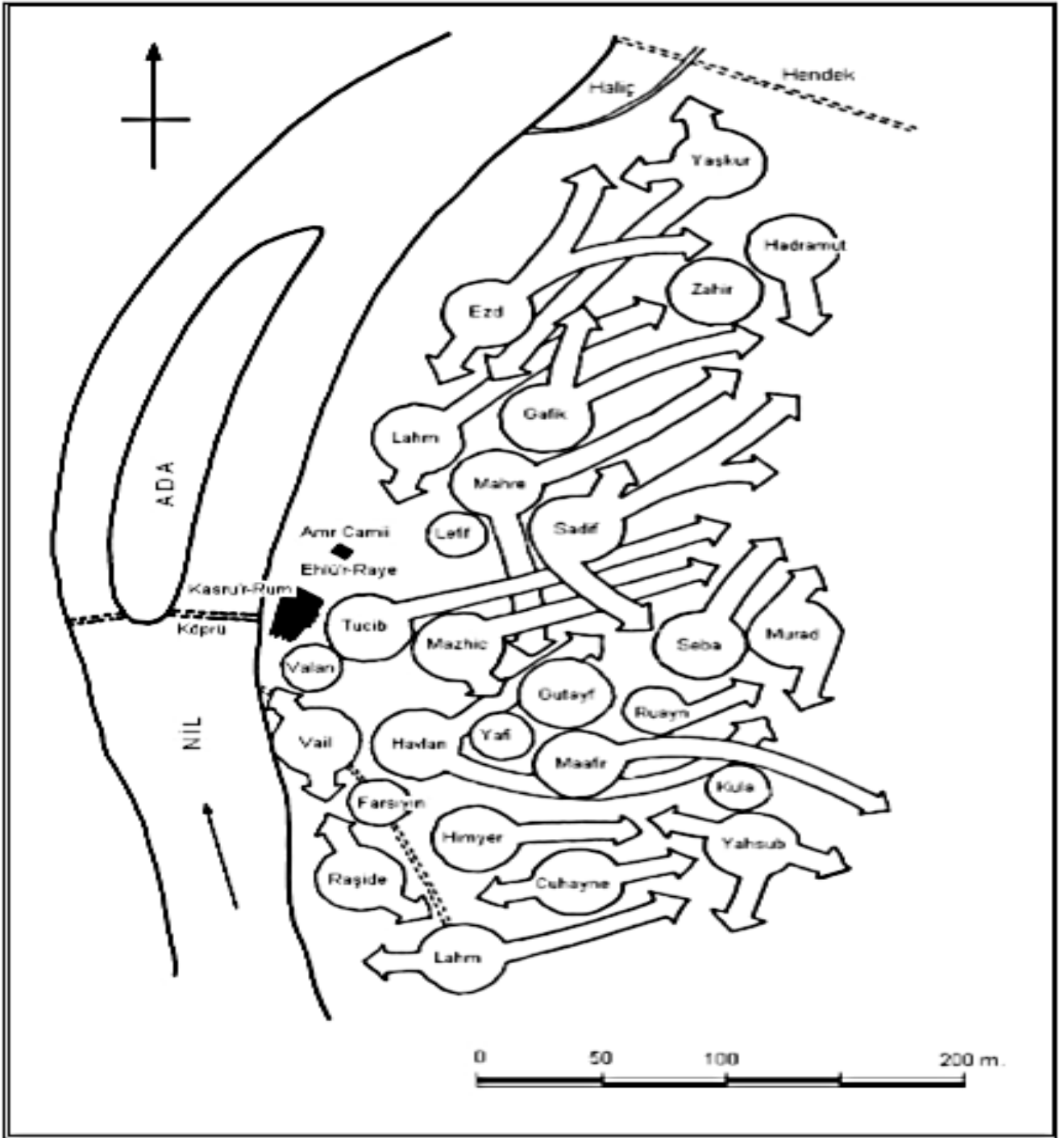
EK-1. (Devam) Resimler



Şekil E1.4. Rivayetlere Göre Kufe Camii ve Darü'l-İmarası

Haritanın Çiziminde *İSTEM*, Yılmaz Can, "Hulefâ-İ Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme" adlı makalesinden yararlanılmıştır.

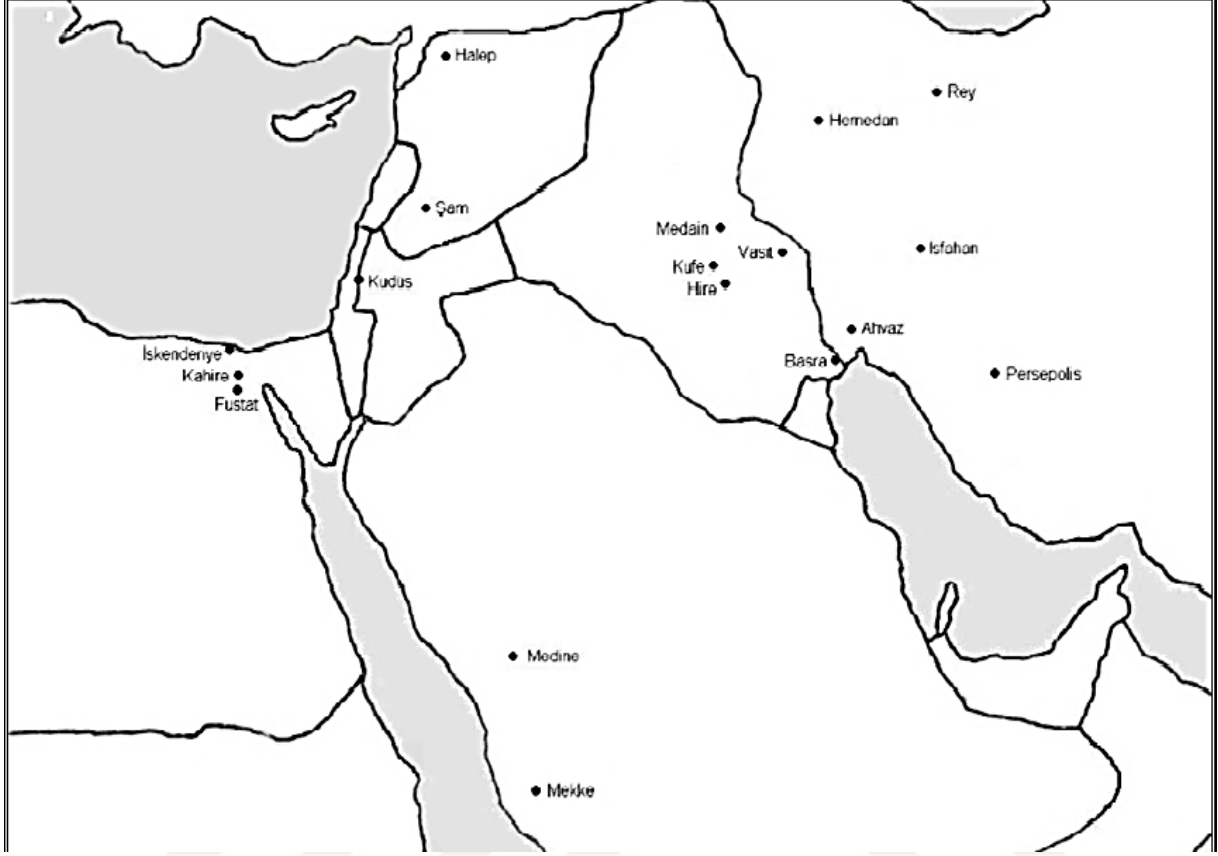
EK-1. (Devam) Resimler



Şekil E1.5. İlk Yıllarda Fustat

Haritanın çiziminde Yılmaz Can'ın "İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı" adlı eserinden yararlanılmıştır.

EK-2. Harita



Şekil E2.1. Dönemin Önemli Merkezlerini Gösterir Harita

Haritanın Çiziminde *İSTEM*, Yılmaz Can, “Hulefâ-İ Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme” adlı makalesinden yararlanılmıştır.

